

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Наманган муҳандислик-педагогика институти

Қ. Ишматов

ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ

Марузалар матни

Наманган-2004.

Ишматов Қ. Педагогик технология. Маруза матни. Наманган,
НамМПИ.-2004.-95 б.

Педагогик технология фанидан маруза матни Ўзбекистон Республикаси Олий таълим стандарти асосида тузилган дастурга мувофиқ ҳолда ёзилди. Унда АҚШда яратилган ва ЮНЕСКО томонидан маъқулланиб, жаҳондаги ривожланган мамлакатларда муваффақиятли қўлланилаётган илғор педагогик технологиянинг моҳияти, уни одатдаги ўқитиш усулидан фарқ қилувчи жиҳатлари, педагогик мақсадларни белгилаш усуллари, тестшуносликдан маълумотлар, педагогик технологиянинг тамойил ва қоидалари, тўла ўзлаштириш технологияси ҳамда уни амалга ошириш усуллари баён этилган.

Маруза матни 5140900. - Касб таълими йўналиши бўйича таҳсил олаётган талаба (бакалавр)ларга мўлжалланган. Ундан малака ошириш курслари тингловчилари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари муҳандис-педагоглари, илғор педагогик технологияларни жорий этишга қизиққан барча педагоглар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Маруза матнииктисод фанлари доктори,
профессор Т. Эргашевнинг
умумий таҳрири остида тайёрланди.

Тақризчилар: Ёдгоров О. т.ф.н., доцент - Бухоро ООЕСТИ Информатика ва илғор педагогик технологиялар кафедрасининг мудир, Рустамов Р. т.ф.н., ЎМКХТРИ «Касб-хунар коллежларида таълим мазмуни ва услубикаси» бўлими бошлиғи, Бойбобоев Н. т.ф.д., профессор - Тўрақўрғон агроиктисодиёт коллежи директори

Маруза матни Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Мувофиқлаштирувчи Кенгаши Президиумининг тавсиясига асосан чоп этилди. (15.06.2002 йил. 27-сонли мажлис баёни).

«Янги дарсликларни, замонавий педагогик ва ахборот технологияларини ўз вақтида ишлаб чиқиш ва жорий этишни таъминлашни алоҳида назорат остига олиш зарур».

И. А. Каримов

К и р и ш

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган даврда мамлакатимиз халқ хўжалигининг барча тармоқлари қаторида таълим тизими, унинг таркибий қисми бўлган Олий ва ўрта махсус таълими ҳам туб ислохотларни бошдан кечириб, такомиллашиб бормоқда. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва «Таълим тўғрисида» ги Қонуннинг қабул қилиниши (1997 йил, 29 август) , уларда мамлакатимиз таълим тизимини ислох қилишнинг асослари, тамойиллари ва босқичларини белгилаб берганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Миллий мустақиллик ғоялари сингдирилган бу тарихий ҳужжатлар муваффақиятли амалга оширилмоқда. Бунинг натижасида ривожланган мамлакатлар таълим тизимини ўрганишга ҳам кенг йўл очилди, иқтидорли ёш олимларимиз ва талабалар «Устоз» ва «Умид» жамғармалари орқали ривожланган хорижий мамлакатларнинг нуфузли олий ўқув юртларида таълим олишдек бахтга муяссар бўлмоқдалар. Ўз навбатида хорижий мутахассислар ҳам мамлакатимиз таълим тизимида рўй бераётган ислохотларни ўрганиб, уларга ижобий баҳо бермоқдалар. Бу каби алоқалар ўз навбатида мамлакатимиз таълим тизимига ривожланган мамлакатлардаги илғор педагогик технологияларни ўз миллий қадриятларимиз, ва халқ педагогикаси ғоялари нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, ўқув жараёнига жорий этишни ҳам тақозо қилмоқда. Зеро, бу каби амалий ишлар мамлакатимиз таълим тизимини жаҳон таълим стандартлари билан интеграциялашувининг асосий белгиларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг иккинчи босқичида «ўқув-тарбиявий жараёни илғор педагогик технологиялар билан таъминлаш» алоҳида кўрсатиб ўтилган [1].

Маруза матникасб таълими йўналиши соҳалари талабаларини илғор педагогик технология ва уни ўқув жараёнига жорий этиш бўйича тизимли ахборотлар билан қуроллантириш мақсадида яратилди. У муаллиф томонидан 1998 йилда тузилган ва ҳозиргача тажриба синовидан ўтиб, таълим стандарти талабларига мувофиқ ҳолда такомиллаштирилган маърузалар матни асосида ёзилди. Қўлланма уч бўлимдан иборат:

I бўлим - Педагогик технологиянинг назарий асослари, II бўлим - Тестшунослик асослари, III бўлим -Тўла ўзлаштириш технологияси.Бўлимлар мазмуни-

ни ёритишда АҚШда яратилган ва ЮНЕСКО томонидан маъқулланиб 30 га яқин ривожланган мамлакатлар (Англия, Япония, Жанубий Корея, Малазия ва ҳ.к.) таълим тизимида муваффақиятли қўлланилаётган педагогик технологиянинг моҳияти, унинг одатдаги ўқитиш усулларида фарқ қилувчи жиҳатлари, Ўзбекистон таълим тизимига уни жорий этишнинг аҳамияти, тест топшириқлари шакллари, уларни тузиш ҳамда педагогик технологиянинг тамойиллари ва қоидалари, ўқув материални тўла ўзлаштириш ғоясини вужудга келиши ва унинг амалга ошириш усуллари баён этилган. Вазирликнинг дарслик(ўқув қўлланма) ёзишга қўйган талабларига мувофиқ ҳолда, ҳар бир мавзуга оид мустақил таълим учун топшириқлар ва турли шаклдаги тестлар берилган. Тузилган тест топшириқлари фақатгина ўзлаштиришни назорат қилибгина қолмай, балки ўргатувчи (ўқитувчи) функцияни ҳам бажаради. Чунки бу тест топшириқларини ечиш жараёнида мавзуларни мустақил равишда ўзлаштиришга ҳам эришилади.

Ушбу қўлланмани яратишда яқиндан ёрдам берган Олий ва ўрта махсус мактаб муаммолари институтининг бўлим бошлиғи , профессор Б.Л.Фарберман ва Наманган муҳандислик-педагогика институти ўқув ишлари бўйича проректори, доцент Ғ. Дадамирзаевга ўз миннатдорлигимни изҳор қиламан.

Қўлланма тўғрисидаги фикр ва мулоҳазаларни Наманган муҳандислик-педагогика институтига юборилиши сўралади. (716003. Наманган шаҳри, Дўстлик шоҳ кўчаси-12).

I бўлим. Педагогик технологиянинг назарий асослари

Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури-нинг(1997й.) иккинчи босқичи сифат босқичи ҳисобланиб,бунда ўқув жараёнига илғор педагогик технологияларни жорий этиш муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бунда хорижий мутахассис олимлар билан бир қаторда республикамизнинг педагог олимлари Аширбаев С., Сайидахмедов Н.С., Жўраев Р.Ҳ., Фарберман Б.Л. ва бошқалар томонидан ҳам самарали илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.Мамлакатимиз ўқув юртларида ҳам педагогик технологияга қизиқиш ортиб унга турлича қарашлар ва бу тушунчани ўзига хос талқин қилишлар, шунингдек, педагогик технологияни ўқув жараёнига жорий этишга ҳам турлича ёндашувлар содир бўлмоқда. Ушбу бўлимда ўтган асрнинг 60-йилларида АҚШ (Б. Блум, Д. Кратвол, Н. Гронланд, Ж. Керрол) да яратилган ва жаҳондаги 30 га яқин мамлакатлар таълим тизимида муваффақиятли қўлланиб келинаётган педагогик технологиянинг моҳияти, унинг назарий асослари, ўзига хос хусусиятлари ҳамда бу технологиянинг мамлакатимиз таълим тизимига жорий этишнинг аҳамияти ҳақида фикр юритилади. Зеро, ўқитишга технологик ёндашувнинг ўзбек халқ педагогикаси ғоялари билан уйғунлаштириб ўқув жараёнига тадбиқ этиш, кадрлар тайёрлаш сифатини жаҳон таълим стандартларига мувофиқлаштиришда алоҳида ўрин тутиши муқаррардир.

1. Ўқитиш жараёнига технологик ёндашувнинг моҳияти ва аҳамияти

Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини жаҳон стандартлари талабларига мувофиқлаштириш вазифалари

Бизга маълумки,Ўзбекистон ҳукумати,шахсан муҳтарам Президентимиз Ислон Абдуғаниевич Каримов Республикамиз мустақилликка эришган дастлабки кунларданок,айниқса, сўнгги йилларда маънавият ва маърифат масалалари ва таълим тизимини такомиллаштириб, уни жаҳон андозаларига мувофиқлаштириш бўйича ибратли ишларни амалга оширмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси IX сессиясида(1997 йил 29 август) Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши фикримизнинг яққол далилидир. Бу муҳим ҳужжатлар истиқболий характерга эга бўлиб, уларнинг мамлакатимиз таълим тизимини такомиллаштиришда қандай аҳамиятга эга эканлиги ҳаммамизга маълум. Ўтган давр ичида таълимни ислоҳ қилиш бўйича амалга оширилган ишлар, уларнинг бажарилиши бўйича дастлабки ютуқлар эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Таълим мазмунини ислоҳ қилиб, уни жаҳон таълим стандартларига мувофиқлаштиришда илғор педагогик технологияларни жорий этишга алоҳида эътибор берилган. Хусусан, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида «ўқув жараёнини илғор педагогик технологиялар билан таъминлаш» зарурлиги ҳам алоҳида кўрсатиб ўтилган [1].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 5 февралдаги Қарорига биноан республикамиз олий ўқув юртларига ёшларни тест усулида қабул қилишнинг жорий этилиши, Ўзбекистон МДХ мамлакатлари ичида биринчи марта жаҳон педагогикасидаги илғор тажрибаларни ўрганишга йўл очганлигидан далолат беради. Республикамизда тест усулини Давлат аҳамиятидаги масала даражасига кўтарилганлиги, педагогик технологияни ўқув жараёнига жорий этишга ҳам кенг имконият яратди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан барча ўқув юртларида илғор педагогик технологияларни жорий этиш бўйича аниқ мақсад сари самарали ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, 1997 йил апрел-июн ойларида ўтказилган Республика илмий-амалий семинарлар дастурида педагогик технологияни ўқув жараёнига жорий этиш масаласи ўз аксини топган. Ўша йили август ойида «Муаммолар» институтида «Илғор педагогик технологиялар» бўйича жадаллаштирилган курс ташкил қилиниб, унда профессор Б. Л. Фарберман қизиқарли маърузалар ўқиди. У таъкидлаганидек: **«Кўп босқичли таълим тизими, янги стандарт ва ўқув дастурлари жорий этилаётган ҳозирги даврда ўқитишни эскича услуб билан олиб боришга йўл қўймаслик керак»** [6].

Ўтган давр мобайнида бу институт томонидан республикамиздаги бир нечта олий ўқув юртларида педагогик технологияни ўқув жараёнига жорий этиш масаласига бағишланган махсус курс ва семинарлар ўтказилди. Хусусан, 1999 йилнинг ўзида Республика (8-9 апрел) ва 7 та ҳудудий семинарлар ўтказилди («Таълим муаммолари» 1999 й. № 1-2). Бу эса ҳозирги кунда педагогик технологияни ўқув жараёнига жорий этиш, Вазирлик миқёсида энг долзарб масалалардан бири эканлигини яққол кўрсатиб турибди.

Вазирлик кўрсатмаларига амал қилган ҳолда, Наманган муҳандислик педагогика институтида ҳам педагогик технологияни ўқув жараёнига қўллаш бўйича бир мунча ишлар қилинмоқда. Жумладан, институт илмий кенгашининг 1997 йил 5 декабр кунги йиғилиш қарори билан профессионал-педагогик тайёргарлик йўналиши ишчи ўқув режасига 40 соат ҳажмда «Илғор педагогик технологиялар» фани киритилди ва у ҳозирги кунларда ҳам ўқитилмоқда. 1999 йилдан эса таълим стандартларига мувофиқ Республикамиздаги педагогик кадрлар тайёрловчи барча олий ўқув юртларида бу фанни ўқитилиши жорий қилинди. Бу фаннинг аҳамияти шундаки, мазкур таълим йўналиши битирувчиларининг асосий қисми ўрта мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида фаолият кўрсатадилар. Улар машғулотларни педагогик технология қоидаларига асосан лойиҳалаб, дастлабки иш фаолиятидаёқ ҳамкасблари диққат-эътиборини ўзига тортиши ва демак, ўз ҳамкасблари ўртасида замонавий педагог сифатида эътиборга сазовор бўлиши зарур. Ҳозирда малака ошириш курси тингловчилари учун ҳам илғор педагогик технология фани ўқитилиб, уларда содир бўлган функционал лаёқатсизликка барҳам берилмоқда. Ўтказилган сўровномаларда тингловчилар бу фанни энг долзарб эканлигини таъкидламоқдалар.

Хўш, илғор педагогик технология ўзи нима, унинг анъанавий ўқитиш усулидан қандай афзалликлари бор? Сухбатимизни ана шу саволга жавоб топиш билан давом эттирамиз.

**Ўқитишга технологик
ёндашувнинг вужудга
келиши ва ривожла-
ниши**

Сўнгги йилларда Республика-миздаги илмий анжуман маърузаларида, илмий мақолаларда, ҳисоботлар ва даврий нашрларда ҳам педагогик технология тушунчаси ўз аксини топмоқда. Шунини таъкидлаш лозимки, Республикаимизнинг таниқли олимлари

С.Аширбаев, Р.Х.Жўраев, Н. С. Сайидахмедов, Б. Л. Фарберман, Россия педагог-олимлари; В. П. Беспалко, В. С. Безрукова, М. В. Кларин ва бошқалар ҳамда қозоғистонлик олимлар М. Ж. Аристанов ва Ж. С. Ҳайдаров ўз илмий тадқиқотларида «педагогик технология» тушунчасининг моҳиятини ва аҳамиятини очиқ беришга муносиб ҳисса қўшганлар.

Ўқитишга технологик ёндашиш, яъни ўқув жараёнини ҳам ишлаб чиқариш жараёни каби такрорланувчан характерга эга бўлишини таъминлашга оид дастлабки изланишлар ўтган асрнинг 60-йилларида америкалик педагог олимлар томонидан олиб борилган. Хусусан, «ўқитиш технологияси» ибораси ҳам биринчи марта америкалик олим Б.Скиннер томонидан ишлатилган. У - «ўқитиш технологияси-психология фани ютуқларининг педагогик амалиётда қўлланишидан иборат», деб таърифлаган [2;12].

Бунга асосан шунини таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунда «педагогик технология» тушунчасига «янги», «илғор» ва «прогрессив» каби сўзларни қўшиб айтилиши ҳам нисбий мазмунга эга. Хусусан, Ўзбекистонда ўқитишга технологик ёндашишнинг оммалашмаганлиги сабаби бу усулнинг «тест» ва «бихевиоризм» тушунчалари билан боғлиқлиги, собиқ иттифоқ миқёсида улардан педагогик амалиётда фойдаланишни узок вақт маън қилинганлигидир.

Лекин, ҳаққонийлик нуқтаи назаридан шунини таъкидлаш лозимки, А.С.Макаренко ўтган асрнинг 30-йилларида бундай деган эди: *«Бизнинг педагогик ишлаб чиқаришимиз ҳеч қачон технологик мантиқ асосида қурилмаган, балки у ахлоқий ваъзхонликка асосланган. Айнан шунинг учун ҳам: технологик жараён, меҳнат операцияларини ҳисобга олиш,... ёрдамчи ускуналар, меъёрлаш, қўйимлар, яроқсиз маҳсулотлар бўлими каби ишлаб чиқаришга хос бўлган муҳим бўғинлар унда ўзидан-ўзи иштироксиз қолмоқда»* [11]. Ҳозирга кунда жаҳон педагогикасида «педагогик технология» тушунчасига 12 хил таъриф берилганлиги маълум [5;32].

Масалан: «Таълим технологияси-илмий ва бошқа билимларни амалий масалаларни ҳал этишда тизимли равишда қўллашдан иборат» [8]. (Голбрайт).

«Педагогик технология таълимни тизимлаштириш ёки синфда ўқитишни тизимлаштириш ғояларини педагогикага тадбиқ этишдан иборат» [4;10]. (Т.Сакомато).

«Педагогик мақсадларга эришишда фойдаланиладиган барча шахс, амалий ва услубий воситаларнинг тизимлашган мажмуи ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби» [11]. (Кларин М.В.).

Юқоридаги таърифларда педагогик технологиянинг туб моҳияти ўқув жараёнига тизимий ёндашишдан иборат эканлиги яққол кўзга ташланади.

Халқаро ЮНЕСКО ташкилоти томонидан педагогик технология тушунчасига қуйидагича таъриф берилган:

«Педагогик технология-таълим шакллари ни мақбуллаштириши учун инсон ва техник ресурсларни ҳамда уларнинг ўзаро таъсирини эътиборга олган ҳолда ўқитиш ва билимларни ўзлаштириши жараёнини яратиши, қўллаш ва аниқлашнинг тизимий услубидир» [6;3.].

Россия психологи Н.Ф.Тализина таъкидлаганидек, таълим тизимида «педагогик технология»тушунчасини вужудга келишига қуйидагилар сабаб бўлган:

- 1) *дидактика қоидаларини АҚШда кенг тарзда оммалашмагани;*
- 2) *унинг қоидалари ўта конструктив характерга эга бўлмай, замон талабидан орқада қолиб кетганлиги;*
- 3) *асримизнинг 60-йилларида таълим тизимига техникани ўргатувчи машиналарнинг кириб келганлигидир - [2].*

Тегишли адабиётларни таҳлил қилиш «педагогик технология» тушунчаси ўзининг ривожланиш тарихига ҳам эга эканлигини кўрсатди. Хорижий мутахассислар бу тушунчанинг ривожланишини уч босқичга бўлиб ўрганиш лозим, деб ҳисоблайдилар. Биринчи босқичда, ўқитиш жараёнини фақат ўқитувчининг ўзи олиб борар эди. Н.Ф.Тализина таъкидлаганидек, «Инсон тажрибаси ўқитиш технологияси функциясини бажарган» [2]. Иккинчи босқичда эса дарслик ва қўлланмалар чоп этила бошлагандан сўнг ўқитиш технологияси мазмунида туб ўзгаришлар содир бўлди. Ўқитувчига ёрдам берувчи турли дидактик материаллар вужудга кела бошлади. Учинчи босқичда эса, ўқитиш технологияси мазмун жиҳатдан янада бойиди; ўқитувчи ва талабалар учун юқоридагилар қаторига техник воситалар, яъни ўргатувчи машиналар ҳам қўшилди.

Ўргатувчи машиналарнинг ўқув жараёнида қўлланиши натижасида дастурланган таълим тушунчаси вужудга келди. У педагогик технологиянинг дастлабки ўхшатмаси эди. Лекин дастурланган ўқитиш тарафдорларининг «ўқитишнинг оғзаки баён қилиш услубидан воз кечиш вақти келди, машина ўқитувчи шахсини бемалол алмаштириши мумкин», деб эҳтиётсизлик билан айтган фикрлари амалиётчи педагогларни ўта ҳайратга солди, назариётчи педагоглар эса уни қатъий эътироз билан қабул қилдилар. Бу ўринда дастурланган таълим ҳақида америкалик педагог У. Шрамминг қуйидаги фикрини мисол тариқасида келтириш мумкин: -Дастурланган ўқитиш , бу- автоматик репетитор бўлиб, у талабани:

- 1) мантикий ўзаро боғлиқ бўлган қисқа қадамлар орқали;
- 2) деярли хато қилдирмасдан;
- 3) тўғри жавоб беришга йўллайди ва у;
- 4) ўз ўрнида баҳоланиб мустаҳкамланиши натижасида;
- 5) ўқитиш мақсадларини белгилувчи аниқ жавобларга кетма-кет равишда яқинлаштириб боради [5].

Демак, бундан таълим жараёнида ўқитувчи шахсини батамом инкор этилади, деган хулосага келиш мумкин. Шунинг учун ҳам дастурланган таълим ўша даврда ўқитишнинг аниқ мақсадларини белгилашнинг замонавий шакли бўлишига қарамай, фанда ва педагогик амалиётда ўз ривожини топмади.Лекин

ўша йиллар жаҳон педагогикасида техник воситаларни ривожлантириш ва уларнинг хонадаги барча талабаларни қамраб олиши, ахборот сиғими ва ахборот ўтказиш қобилиятларини ошириш, ўқув ахбороти узатиш каналини индивидуаллаштириш каби таълим бериш имкониятларидан унумли фойдаланишни такомиллаштиришга оид муаммоларга алоҳида эътибор берилди бошланди. Кўпчилик мутахассис олимлар ўқув жараёнида кенг қўлланилаётган одатдаги оммавий ахборот воситалари (телевидение, радио) ўрнига ЭҲМ, ахборот сақлашнинг компьютерлаштирилган тизими, лазерли алоқа канали, микроэлектрон қурилмалар ва бошқа янги ахборот воситаларидан фойдаланишга ўтиш зарурлигини таъкидладилар.

Ўқув жараёнига замонавий техник воситаларни қўллаш тарафдорлари ўқитиш сифатини яхшилаш, айнан ана шу воситаларга боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Тегишли услубий тавсиялар ҳам таълим жараёнида техник муҳитни яратишга, яъни технология тушунчасини ўқитиш жараёнига қўллаш масалаларига қаратилди. Дастлаб «компьютерли технология» ва «янги ахборот технологияси» каби тушунчалар вужудга келди. Булар педагогик технологияни амалга ошириш учун замонавий техник восита сифатида қўлланила бошланди.

Ўтган асрнинг 50-йиллар ўртасида жаҳон педагогикасида ўқув жараёнини тўла-тўқис янги, ўзига хос «технологик» усулда ташкил этишга ёндашиш вужудга келган эди. 60-йилларда эса ўқитиш услубларининг ўта турли-туманлиги улардан ўқув жараёнининг ташкил этишда фойдаланишни қийинлаштираётганлиги эътироф этила бошланди. Шунинг учун ҳам барча услублар учун умумий бўлган илмий асос яратиш зарурати туғилди. Натижада педагогик услублар технологияси ёки ўқув жараёнининг ташкил этиш технологияси, яъни «таълим технологияси» (an Educational technology) тушунчаси вужудга келди.

АҚШда 1961 йилдан «Педагогик технология» журнали чиқарила бошланди. Шунингдек, Англияда «Педагогик технология ва ўқув жараёни» (1964 йилдан), Японияда «Педагогик технология» (1965 йилдан), Италияда ҳам шунга ўхшаш журнал (1971 йилдан) чиқа бошлаган. ЮНЕСКО 1971 йилдан бошлаб таълим бўйича халқаро бюронинг «Педагогик технологиялар» бюллетенини чиқариб келмоқда [12]. Россия Федерациясида эса 1997 йилдан бошлаб «Мактаб технологиялари» журнали таъсис этилди [6;75].

Шуни таъкидлаш лозимки, «педагогик технология»ни «ўқитиш технология» тушунчаси билан айниқлаштирмалик зарур. Чунки, педагогик технологияда ўқув жараёнининг аниқлаштирилган ўқув мақсадларини белгилашдан бошлаб, то якуний ўқув натижаларга эришилганликни назорат қилишгача бўлган жараённи лойиҳаланади. Э. Френье «услуг» тушунчаси конструктив характерга эга бўлмаганлиги учун, унинг ўрнига «технология» тушунчасини таклиф этган. Демак, ўқитиш технологиялари (муаммоли ўқитиш, ривожлантирувчи таълим, модулли ўқитиш, дидактик ўйинлардан фойдаланиш ва ҳ.к.) педагогик технология бўйича лойиҳаланган ўқув жараёнини амалга оширишнинг турли дидактик конструкциялари сифатида намоён бўлади.

Педагогик технологиянинг туб моҳияти, ўқитишнинг анъанавий, ўқитувчи томонидан баён қилиш, талабаларга тайёр билимларни бериш усули-

дан воз кечиб талабаларни кўпроқ мустақил таълим олишга ундашдан иборат. Бунда ўқитувчи талабалар билиш фаолиятининг бошқарувчиси, маслаҳатчи, якуний натижага йўлловчи шахс вазифасини бажаради. Педагогик технологиянинг самарадорлиги яна шундан иборатки, унда турли ўқитувчилар муайян фан (мутахассислик бўйича) бир хил (деярли бир хил) якуний натижага эришиш имкониятига эга бўладилар. Бу эса барча ўқув юртларига ягона Давлат таълим стандарти талабларига жавоб берадиган мутахассислар тайёрлаш вазифаси юклатилган ҳозирги даврда биз, ўзбекистонлик педагоглар, учун ниҳоятда муҳимдир. Барча ўқитувчилар қандай қилиб даярли бир хил натижага эришишлари мумкинлигини, яъни ўқув жараёнини такрорланувчанлигини таъминлашни тушуниш учун мулоқотни давом эттирамиз.

**Ўқитиш жараёнига
технологик ёндашиш
(педагогик техноло-
гия) нинг ўзига хос
хусусиятлари**

Жаҳон педагогика фани узоқ вақт давомида илмий-техник тараққиёт таъсирида - психология, кибернетика, бошқарув назариялари ва бошқа фанлар эришган ютуқларни умумлаштирган ҳолда, фаол инновацион жараёнларни бошидан кечириш даврида бўлиб келди. Бу фан педагогик илмий назариялар

ва бой амалий тажрибаларни ўзида мужассамлантирган ҳолда ўтган асрнинг ярмигача бўлган даврда бирорта буюк педагог, бошқалар ҳам улардек юқори натижаларга эришадиган, яъни такрорланувчан педагогик циклни ярата олмадилар. Бизнингча, бунинг сабаби яратилган илғор услублар, уларнинг муаллифлари шахсига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган. Шунинг учун ҳам, уларнинг издошлари муаллифлардек юқори даражадаги машғулотлар ўтказишга муваффақ бўлмаганлар. Шунга қарамасдан, собиқ Иттифоқ педагогик амалиётида илғор тажрибаларни оммалаштириш бўйича оммавий ахборот воситалари орқали кўп уринишлар бўлиб ўтди. Мавжуд ўқув жараёнининг такрорланувчан хусусиятга эга эмаслиги, ўз даврида А.С.Макаренко томонидан танқид қилинганлигини биз юқорида келтирган эдик.

Ишлаб чиқаришда ижрочилар шахсига боғлиқ бўлмаган жуда кўп технологик жараёнлар яратилган, лекин натижаси кафолатланган. Бунда буюмнинг ишчи чизмаси ва йиғиладиган бирикмалар чизмаси технологик жараённинг асосини ташкил қилади. Уларнинг талабларини аниқ бажариш натижасида буюмларни ўзаро алмашувчанлигини, технологик жараён операциялари эса такрорланувчанлиги, яъни такрорланувчан натижаси бир хил технологик цикл ни ташкил қилиши таъминланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда, Жанубий Корея ва Туркиядагидек, улардаги билан бир хил сифат кўрсаткичларига эга бўлган енгил автомобиллар ва кичик автобуслар ишлаб чиқарилмоқда.

Такрорланувчан педагогик жараённи яратиш эса, ишлаб чиқаришдагига нисбатан анчагина мураккаб жараён бўлиб ҳисобланади. Ўқув (ўқув-тарбиявий) масалаларнинг турли туманлиги, таълим мазмуни ва ўқув материалининг турлича эканлиги, билимларнинг ўзлаштирилишини талабаларнинг индивидуал хусусиятларига боғлиқлиги ва бошқа омиллар бунга тўсқинлик қилади. Ўқув жараёнини такомиллаштириш мақсадида яратилган барча услуб, шакл ва моделлар фақат ўз эгаси қўлидагина юқори самара беради. Шундай бўлса ҳам

ўқув жараёнига ягона, самарали ёндашишни яратиш бўйича изланишлар олиб борилганлиги натижасида АҚШнинг буюк педагоглари Б.Блум, Д.Кратвол, Н.Гронлунд, Ж.Кэррол, Ж.Блок, Л.Андерсен ва бошқаларнинг изланишлари натижасида такрорланувчан ҳамда якуний натижани кафолатлайдиган педагогик технология яратилди[6,7].

Унинг моҳияти ўқув мақсадининг аниқлиги ва унга эришиш учун талабанинг қатъий белгиланган кетма-кетлик бўйича ҳар бир ўқув бўлагини (модулини) ўзлаштириб, мустақил фаолият кўрсатишидан иборат бўлади. Илмий тадқиқот натижаларининг кўрсатишича, фақат узлуксиз маъруза ўқилганда, талабалар материални атига 5 фоизини ўзлаштирадилар, бир-бирини ўқитиш ва мустақил ўрганишда эса бу кўрсаткич 90 фоизни ташкил қилар экан (Халқ таълими. 1999. №4 - 9 бет.).

Шундай қилиб, педагогик технологиянинг предмети ўқув жараёни ва профессионал тайёргарлик тизимини лойиҳалашдан иборат. Тизимли ёндашиш ўқитиш тизимининг барча асосий томонларини - мақсадни аниқлаш ва ўқув жараёнини лойиҳалашдан тортиб, то янги ўқитиш тизимининг самарадорлигини текшириш, уни синовдан ўтказиш ва оммалаштиришгача бўлган жараённи ўз ичига олади. У ўз ҳаракат тартибларини такрорланувчанлиги ва уларни тўла ўқув жараёнига тадбиқ этиш ғояси, оқибат натижада бу жараённи «жонли ўқитувчига» боғлиқ бўлмай қолишига олиб келади. Ҳақиқатан ҳам, агар ўқув жараёни тўла такрорланувчан, алоҳида кўриниш (эпизод)ларга бўлинса, ўқитувчининг вазифаси олдиндан тузилган (ўзи тузган бўлиши шарт эмас) материал билан ўқишни ташкил этишда ташкилотчи ва маслаҳатчи ролини ижро этишдан иборат бўлиб қолади.

Ўқитишга технологик ёндашиш мантиғида икки хил ғоя ётади: а) ўқув жараёнини тўла-тўқис ўргатувчи машиналарга ўтказиб, унда асосий рол ўйнайдиган ўқитувчини тўла озод қилиш; б) унинг фаолиятини ташкил этиш ва маслаҳат бериш функциялари билан чегаралаш. Бу ҳолда ўқитувчи жуда юқори малакага эга бўлиши ҳам шарт эмас. Ўқитувчини «идеал ЭҲМ» билан бутунлай алмаштириш ғоясини педагогик технология тарафдорлари турлича қабул қилганлари ҳолда, иккинчи ғоя кўпчилик томонидан маъқулланди ва унга амал қилинмоқда. Шунинг учун ҳам ўқитиш мазмуни ва жараёни бўйича мутахассислар гуруҳи томонидан ишончли бўлган ўқитиш тизимларини режалаш, яратиш ва уларни қўллашга тайёрланган шароитда, ҳатто «ўртача» ўқитувчи ҳам юқори натижаларга эришиши мумкин. Бу ерда ўқитувчи намунавий (фирменний) дидактик лойиҳани амалга оширувчи ижрочи сифатида қаралиб, унинг шахси ва малакаси муҳим рол ўйнамайди.

В.П.Беспалко таъкидлаганидек: - Педагогик технология - бу ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда, педагогик муваффақиятни кафолатлайдиган, талаба шахсини шакллантирувчи жараённи ифодалаш лойиҳалашдир [11].

Ўқитишнинг мавжуд услублари кўп ҳолларда ўқув жараёнини ташкил этиш ва олиб боришга оид тавсиялар мажмуидан иборат бўлса, педагогик технология бундан фарқли ўлароқ, биринчидан, якуний натижани кафолатлайди, иккинчидан эса бўлажак ўқув жараёнини ҳам лойиҳалайди [6]. «Педагогик тех-

нология ўқув мақсадларнинг аниқ белгиланиши, якуний натижанинг кафолатланиши, ўқув жараёни такрорланувчанлигининг таъминлаши ва тезкор қайтувчан алоқанинг мавжудлиги билан характерланади» [6,9]. Ўқув жараёнини педагогик технология асосида лойихалаш схемаси 1-расмда берилган [4,6,7].

Бундай умумий тасвирлашда технологик ёндашишнинг ўзига хос белги-

1-расм. Педагогик технологиянинг блок-схемаси

лари сезилмаётганга ўхшайди. Ҳақиқатда ҳам умумий мақсад ва мазмун ҳар доим аниқланади, ҳар қандай таълим жараёнининг мақсади белгиланади, ўқитиш натижаси ҳар доим ҳам баҳоланади. Лекин бу схемадан ҳам анъанавий ўқитишга хос бўлмаган белгини-ўқув мақсадларининг аниқлаштирилиши, ўқув жараёнига ва мақсадларига, унинг натижасига қараб тузатишлар киритиш ва изчил қайтувчан алоқанинг мавжуд эканлигини кўриш мумкин. АҚШда яратилган педагогик технологияни барча ривожланган мамлакатлар қабул қилди ва у халқаро миқёсда нуфузли ташкилотлардан ҳисобланган ЮНЕСКО томонидан маъқулланди. 1996 йилда ЮНЕСКО раҳбарлигида Иерусалим (Исроил) университетиде педагогик технологияга бағишланган халқаро конференция бўлиб ўтди. Бунда АҚШ, Англия, Германия каби ривожланган мамлакатлар билан бирга, Коста-Рика, Филлипин Республикаси, Туркия ва Малта вакиллари ҳам педагогик технологияни жорий қилиб юқори натижаларга эришаётганларини маълум қилдилар[6].

Ҳақиқатан ҳам, АҚШда яратилган ва ЮНЕСКО томонидан маъқулланган педагогик технологияни жорий этаётган жаҳондаги 30 га яқин мамлакатлар ўқув жараёнида АҚШдагига нисбатдан жуда яқин натижаларга эришмоқдалар. Хусусан, Жанубий Кореяда педагогик технология бўйича ўқитилган 50000 талабанинг 75 фоизи анъанавий усулда ўқитилганда фақат энг юқори ўзлашти-

рувчи талабаларгина эриша оладиган кўрсаткичларга эга бўлганлар. Баъзи мамлакатларда эса бундай талабалар улуши 80-85 фоизни ташкил этади [4,6].

Мустақил таълимга оид топшириқлар

1. Назорат тестларини ечиб, белгиланган ўқув мақсадларига эришганлик даражангизни аниқланг. Юқорироқ бал олишга интилангиз, ушбу мавзу матнига мурожаат қилинг.

2. Қуйидаги жадвалдан фойдаланиб (жадвал кейинги бетда), ўқитишга уч хил ёндашишни таққосланг [6; 14].

3. Кластер услуги ёрдамида ўқитишга технологик ёндашувнинг ўзига хос хусусиятларини аниқланг. Уларни айлана атрофига марказдан узоқлаштириш тартибда (соат стрелкаси йўналашида) ёзиб чиқинг.

Ўқитишга уч хил ёндашув

Кўргазмали тушунтириш (анъанавий)	Технологик	Изланувчан
Ахборотни ўқитувчидан талабага ўтказиш.	Тизимли ёндашув асосида ўқув жараёнини лойихалаш.	Муаммоларни ҳал қилиш.
Таърифлашга кўпроқ эътибор бериш, маълум даражада ваъзхонлик. Ахборотни ўз хоҳишига қараб ёдлаш. Доимо эслаб қолишга ундаш, хотирада ахборотларнинг йиғилиши. Билиш босқичларини алоҳида олинган фанлар ташкил қилиши, яхлитликнинг етишмаслиги. Машғулотлар юқори илмий салоҳиятда ва талабанинг мутахассислиги билан боғланмаган тарзда олиб борилиши.	Талабаларни уларнинг хатти-ҳаракати орқали ўқитиш. Созловчи қайтувчан алоқа. Шаклландуви ва жамланувчи баҳолаш. Мезоний назорат (тест). Билим ва кўникмаларнинг тўла ўзлаштирилиши. Белгиланган мақсадларга эришишнинг кафолатланиши. Ўқитишнинг самарадорлиги.	Маълумотлар йиғиш. Моделлаш, тажриба ўтказиш. Ижодий, танқидий фикр юргизиш. Кўп мезонийлик, асосланганлик. Қарор қабул қилиш. Ролларни ижро этиш. Шахсий фикр маъносини излаш. Ақл-заковат, жавобгарлик, маънавий ва ахлоқий сифатларни ривожлантирувчи янгиликларга сезгир бўлиш.

Назорат учун тест топшириқлари

I. Таърифларнинг қайси олимга тегишли эканлигини аниқланг.

1. Сакомото А. Ўқитиш технологияси психология фани ютуқларининг педагогик амалиётда қўлланишидан иборат.
  2. Скиннер дагогик амалиётда қўлланишидан иборат.
  3. Голбрайт Б. Ўқитиш технологияси-илмий ва бошқа билимлардан тизимли равишда амалий масалаларни ҳал этишда қўллашдан иборат
- В. Педагогик технология - «таълимни тизимлаштириш» ёки «синфдаги ўқитишни тизимлаштириш» каби ғояларни педагогикага тадбиқ этишдан иборат.

II. Педагогик технологияга ЮНЕСКО томонидан берилган таърифни ёзинг.

III. Педагогик технологиянинг вужудга келиш сабабларини кўрсатинг.

а) _____

б) Дидактик қоидалари ўта конструктив бўлмай, замон талабидан орқада қолганлиги.

в) _____

IV. Педагогик технология ривожланиш босқичлари кетма-кетлигини белгиланг.

А. Дарслик ва қўлланмалар.

Б. Ўқитувчининг тажрибаси (сўзи)

В. Ўргатувчи машиналар.

V. Мувофиқликни аниқланг.

1. Педагогик технология.

А. Мақсаднинг аниқлиги.

2. Ўқитишнинг одатдаги уси.

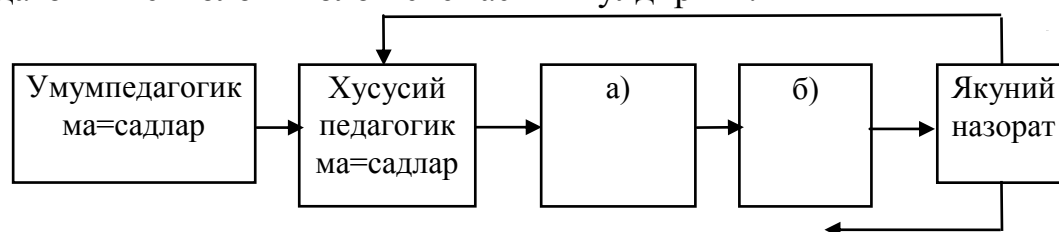
Б. Натижанинг кафолатланганлиги.

В. Такрорланувчан ўқув цикли.

Г. Тезкор қайтувчан алоқа.

Д. Тузатишлар киритиш.

VI. Педагогик технология блок-схемасини тўлдириг.

VII. Топшириқлар талабаларнинг қайси турдаги ўқув фаолияти учун тўзилади?

- А. Жорий.
- Б. Оралиқ.
- В. Якуний.
- Г. Мустақил ўзлаштириш.
- Д. Ҳаммаси тўғри.

VIII. Педагогик технологиянинг собиқ Иттифоқ, жумладан, Ўзбекистонда узок йиллар жорий этилмаганлигининг сабаблари унинг: а) _____ ва б) _____ тушунчаларига асосланганлиги, булардан ўқув жараёнида фойдаланиш таъқиқланганлигидир.

IX. Ўзбекистонда илғор педагогик технологиялардан фойдаланишга ундовчи ҳужжатлар.

- А. Конституция.
- Б. “Таълим тўғрисида”ги Қонун.
- В. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури.
- Г. “Фуқаролик кодекси”.

Тўғри жавоблар

Топшириқлар	I	II	III	IV	V	VI	VI I	VII I	IX
Жавоблар	1-В, 2-А, 3-Б	12-бетда	а) дидактик қоидалар-ни АҚШда тарқалмаганлиги.	1-Б, 2-А, 3-В	1-АБВГД, 2-0	зиш;	Д.	а) тест,	Б, В

Фойдаланилган адабиётлар

а) асосий адабиётлар

1. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори Т.:”Шарқ”, 1997. - 64 б.
2. Аристанов М.Ж., Пидкасистўй П.И., Хайдаров Ж.С. Проблемў модельного обучения: вопросў теории и технологии. Алма-Ата, “Мектеп” . 1980.- 208 с.
3. Джураев Р.Х. Теория и практика интенсификации профессиональной подготовки учащихся профтехучилиш. Т. : “Фан”, 1992, - 260 с.

4. Кларин М.В. Педагогическая технология и учебном процессе. Анализ зарубежного опыта. - М. : "Знание", 1989. - 80 с.
5. Зеер Э.Ф. Личностно-ориентированное профессиональное образование. Учебное пособие. Екатеринбург: изд-во УГППУ, 1998. - 84 с.
6. Фарберман Б.Л. Прогрессивные педагогические технологии. Т. : ИПВССШ. 1999. - 84 с.
7. Ишматов Қ. Илғор педагогик технологиялар фанидан маърузалар матни. Наманган. НамМПИ, 2000. - 84б .

б) қўшимча адабиётлар

8. Буга П., Карпов Б, Технология обучения в высшей школе // Вестник высшей школы. 1991, № 11. С. 15-17
9. Ишматов Қ. Педагогик технологиянинг назарий асослари // Таълим муаммолари 1999. № 1-2, 54-57 б.
10. Сайидахмедов Н. Педагогик технология: таҳлил, таъриф, мулоҳаза. / Маърифат, 24. 06. 98, № 46 (7043).
11. Слостёнин В. Доминанта деятельности // Педагогика, 1997. № 9, С.27-32.
12. Михайлов Н.Н. Основы развивающих педагогических технологии // Профессиональное образование. 1999. № 7. С.28-29

2. Педагогик мақсадларни белгилаш технологияси

<p>Ўқув мақсадларини белгилашнинг одатдаги усуллари</p>
--

Ўқув мақсадлари педагогик жараёни ташкил этувчи қисмларнинг энг муҳими, етакчиси бўлиб ҳисобланади. Педагогик жараён ўзининг қанчалик мураккаблиги ва давомийлигидан қатъий назар, у,

энг аввало, мақсадни аниқлашдан бошланади. Педагогик жараёнинг бошқа ташкил этувчи қисмлари (тамоил, мазмун, услуб, восита, шакл) белгиланган мақсадга бўйсундилар, улар мақсадга мувофиқ ҳолда танландилар ва ўзаро уйғунлаштириладилар. Педагогик мақсад педагог ва талабанинг ҳамкорликдаги фаолияти натижасини олдиндан тасаввур этишдир. Анъанавий дидактикада ҳам кўпчилик олимлар (Бабанский Ю.К., Безрукова В.С., Галперин П. Д, Лернер И.Я., Краевский В.В.Махмутов М.И.,Тализина Н.Ф. ва бошқалар) ўқув мақсадларини белгилаш усуллари, уларни аниқроқ ифодалаш шакллари бўйича илмий изланишлар олиб борганлар ва бу масалалар бўйича маълум тажриба ҳам тўпланган. Жумладан, замонавий дарснинг таълим бериш, тарбиялаш ва талаба шахсини камол топтириш мақсадларини аниқлаш ҳамда уларга эришиш йўллари бўйича маълум даражада назарий ва амалий маълумотлар мавжуд. Лекин, ўқитувчи (унинг тимсолида ўқув юрти) қандай натижага эришишни хоҳлайди? Бир қарашда бу саволга жавоб бериш осонга ўхшайди. Бирор фан ёки унинг бўлимини ўқитишда ўқитувчи ўз олдига уни талабаларга тушунтиришни, мазмунининг ўзлаштирилишини ва бунинг натижасида талабалар уни амалда қўллай олишларига эришишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Лекин, «тушуниш», «ўзлаштириш», «англаш», «қўллаш» дегани нимани билдиради? Қўйилган мақсадга эришилганлигини ўқитувчи қандай аниқлаши мумкин? Агар

талабанинг қўйилган мақсадга эришгани ёки эриша олмаганлигини аниқлаш усули мавжуд бўлса, ўқитувчи қўллаган услубларининг тўғрилигига, ўз меҳнати самарасига ишониши ёки талабалар қандай ёрдамга мухтож эканлиги ҳақида ишончли маълумот олиш имкониятига эга бўлар эди.

Педагогик технология тарафдорлари айнан мана шу ҳолат - одатдаги ўқитиш жараёни мақсадлари ноаниқ бўлиб, ўқитиш натижаларини ўлчаб бўлмаслигини қаттиқ танқид остига олган эдилар.

Бироқ, анъанавий педагогикадаги бу ҳолатни ҳар қандай танқид ҳам бирданига ўзгартиролмади, чунки ўқув юрти (у билан бирга ўқитувчи ҳам) ижтимоий талабни ўта умумлашган ҳолда олади. Демак, жамият таълим тизимига умумий тарздаги талаб қўяр экан, ундан келиб чиқадиган ўқув юрти вазифалари, шунингдек, фанлар дастурларидаги ўқув мақсадлари ҳам умумий тарзда баён этилиши табиийдир. Шунини таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимининг барча бўғинлари таълим стандатларининг жорий қилиниши, уларда тайёрланаётган кадрларга қўйиладиган ягона талабларнинг акс эттирилганлиги натижасида ўқитиш мақсадларини аниқлаштиришга эришилмоқда.

Биз фаннинг мақсад ва вазифасидан келиб чиққан ҳолда, ўқув мақсадларини фан (курс) ва унинг бўлимлари даражасида аниқлаштириш билан чегараланамиз. Чунки айнан мана шу жойда ўқув жараёнини технологик усулда лойиҳалаш бевосита намоён бўлади. Ва айнан шу даражада ўқитувчи фан ва унинг бўлимлари устида ишлаб, ўқув мақсадларини аниқлайди ва улар асосида ўқув жараёнини ташкил этади.

Энди, педагогик амалиётда мустаҳкам ўрин олган ўқув мақсадларини аниқлашнинг қуйидаги анъанавий усуллари ҳақида тўхталамиз:

1. Мақсадларни ўрганиладиган ўқув материалининг мазмуни орқали аниқлаш. Масалан: «Электромагнит индукция ҳодисасини ўрганиш», «Виетта теоремасини ўрганиш», ёки бирор боб мазмунини, теоремалар, ҳодисалар, қонунлар ва ҳоказоларни ўрганиш. Хўш, мақсадни бундай белгилаш нима беради? Бу фақат битта дарс ёки бир неча дарсларда ўтиладиган материални ўргатишга ишора қилиш холос, унда ўқув жараёнини ташкил этиш учун аниқ бир йўналиш йўқ. Шунингдек, бундай шаклда ифодаланган мақсадларга эришилганлик ёки эришилмаганликни ҳам аниқлаб бўлмайди. Бошқача айтганда, бундай усулда белгиланган ўқув мақсадлари ўқув жараёнини ташкил этишнинг амалий (амалга оширувчи) қисми ҳам бўла олмайди. Шунинг учун ҳам педагогик технология тарафдорлари бундай ўқув мақсадларини ўта ноаниқ деб ҳисоблаб, танқид қилганлар.

2. Ўқув мақсадларини ўқитувчи фаолияти орқали аниқлаш. Масалан: талабаларни «ички ёнув двигателининг ишлаш тамойили билан таништириш», «Ом қонунини намоёиш қилиш», «географик картадаги шартли белгиларни ўқишга ўргатиш» ва ҳ.к. Ўқув мақсадларини бундай усулда аниқлаш ўқитувчининг шахсий фаолиятига қаратилган бўлиб, ишдаги тартиб ва тушунтириш ҳақида таассурот қолдиради холос. Ўқитувчи ўқув мақсадларини олинадиган натижага таққослаш имкониятига эга бўлмаган ҳолда ҳаракат қилади, чунки

ўқув мақсадлари бу усулда аниқланганда олинадиган натижанинг ўзи аниқ ифодаланмаганлиги кўриниб турибди.

3. Ўқув мақсадларини талабанинг интеллектуал, ҳиссий соҳага оид ички ривожланиш жараёнлари орқали аниқлаш. Масалан: «кузатилаётган ҳодисаларни таҳлил қилиш малакаларини шакллантириш», «ифодалаи ўқиш малакасини шакллантириш», «физикадан масалалар ечишда талабаларнинг билиш қобилиятларини ривожлантириш» ва ҳ.к. Бундай ўқув мақсадлари ўқув юрти фан ёки фанлар цикли даражасидаги умумий мақсадларни ифодалайдилар, лекин улар ҳатто дарс ёки дарслар туркуми мақсадларини ҳам англамайдилар. Педагогик технология тарафдорлари бундай мақсадларни бутунлай инкор этадилар. Ҳақиқатан ҳам, уларга эришганликка ёки бир дарс давомида бу мақсадларга, ҳатто яқинлашиб борилганлигига ҳам ишониб бўлмайди. Бу усулда мақсадга эришиш йўналишлари ҳақида ҳам фикр юритиб бўлмайди, чунки улар ниҳоятда «жараёнли» шаклда ифодаланган. Бизнинг фикримизча, бу усул бутунлай самарасиз эмас, фақат мақсадларга жиддий аниқлик киритиш керак. Бу ўринда ҳам мақсадларни аниқлаштиришнинг педагогик технология доирасида яратилган усуллари ёрдам беради (Д. Кратвол - аффектив соҳа).

4. Энди, ўқув мақсадларини белгилашнинг педагогик технология тарафдорлари таклиф этган усулини, уларни талабалар хатти-ҳаракати ва фаолияти орқали ифодалашни кўриб чиқайлик. Масалан: «квадрат илдизли тенгламани ечиш», «айлана узунлигини ҳисоблаш», «ўсимликнинг тўқимали тузилишини ўрганиш,» «газ тақсимлаш механизмини қисмларга ажратиш ёки йиғиш» ва ҳ.к.

Педагогик технология тарафдорлари таклиф этган ўқув мақсадларини аниқлаш усули, ўзининг юқори даражадаги аниқлаштириш имкониятига эга бўлиши билан ажралиб туради. Ўқув мақсадлари талабанинг ишончли ўлчаш ва ташқаридан кузатиш мумкин бўлган хатти-ҳаракатида ифодаланиб, улар ўқитиш натижаларини англайди. Шу билан бирга, талабаларнинг бу хатти-ҳаракатларини ўқитувчи ёки эксперт аниқ кузатиб баҳолаши ҳам мумкин бўлади.

Албатта, бу самарали ғоя дастлаб кўп қаршилиқларга учради. Қандай усул билан ўқитиш натижасини талаба хатти-ҳаракатларига ўтказиш мумкин? Бу ўтказишда қатъий бир хил маънони қандай сақлаб қолиш мумкин? Бу каби муаммолар асосан қуйидаги икки хил усул билан ҳал этилганлигини қайд қилиб ўтамыз.

1. Ўқув мақсадларининг шундай тизимини яратиш керакки, унинг ичида ўқув мақсадларининг тоифалари ва даражалари кетма-кетлиги аниқ белгиланган бўлсин. Ўқув мақсадларининг бундай тизими **педагогик таксономия** деб аталади.

2. Ўқув мақсадларини ифодалаш учун шундай аниқ ва тушунарли тилни топиш керакки, ўқитувчи бу тил орқали мақсадларни аниқ ифодайдиган бўлсин.

Демак, ўқув мақсадларини белгилашга юқорида қайд қилинган аниқлик киритиш, педагогик технологиянинг одатдаги ўқитиш усулларидан тубдан фарқ қилувчи дастлабки, энг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Ўқув мақсадларини ўта аниқ белгиланиши, унга эришганликни яққол назорат қилишга имкон беради. Бу эса ўз навбатида талаба шахсини ривожланиб бораётганлик даражасини ҳамда ўқитувчи фаолиятидаги камчиликларни ўз вақтида аниқлаб, уларни бартараф қилиш демакдир.

**Педагогик мақсадлар
таксономияси**

В. Окон тадқиқотларида таъкидланганидек, педагогик мақсадларни аниқлашга уч хил ёндашиш мумкин [3; 82]: а) педагогик мақсадлар бир ёки бир неча ўқув мақсадлари тавсифи орқали ифодаланади, лекин улар туркумларга ажратилмайди; б) ўқув мақсадлари туркумларга ажратилиб, уларни ёзма тафсилоти баён этилади. МДХ мамлакатлари педагогикасида кенг қўлланилаётган, машғулотнинг таълим бериш, тарбиялаш ва шахсни камол топтириш мақсадларини белгилаш бунга яққол мисол бўлиши мумкин. Ўқув мақсадлари бу усулда ифодаланганда, мақсадлар ўзаро таққослашга қулай бўлиб, фаолиятнинг бу мақсадларга эришишга йўналганлиги таъминланади, лекин уларга эришганлик ҳақида яхлит тасаввурга эга бўлиш учун имконият бўлмайди; в) **ўқув мақсадларини, уларни алоҳида қисмларга ажратиб аниқлаштириш бўлиб, у жаҳон педагогикасида кенг тарзда оммалашган.** Бундай ёндашувга асосан ўқув мақсадларининг ҳар бир алоҳида қисмларига эришилганликни аниқ ўлчаш мумкин. Ўқув мақсадлари тизимини яратиш, ўзаро боғлиқлик кетма-кетлигида жойлаштирилади, яъни уларнинг таксономияси тузилади. **Таксономия тушунчаси (грекча-тартиб билан жойлаштириш) биология фанидан олинган.**

Объектларни, уларнинг табиий ўзаро боғлиқлигига асосланиб ва тоифалари мураккаблашиб борадиган кетма-кетликда (яъни иерархик) жойлаштириб туркумлаш ва тизимлаштириш - таксономия деб аталади.

Педагогик мақсадларни бундай схема бўйича тузишга биринчи марта АҚШ олимлари эътибор берганлар. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг коллежларга кириш имтиҳонларини қабул қилиш Қўмитасининг бир гуруҳ педагог ва психологлари Б.Блум раҳбарлигида педагогик мақсадларни қатъий ифодалаш ва тартиблаштириш бўйича кўп йиллик изланишлар олиб бордилар.

1956 йилда «таксономия»нинг биринчи қисми нашрдан чиқди. Унда ўқув мақсадларини когнитив (билиш) соҳада ифодаланиши баён этилган эди. Ўқув мақсадларининг бу тизими кенг халқаро миқёсда машхур бўлиб кетди. Уни ўқитишни режалаштириш ва натижасини баҳолашда қўллай бошладилар. У фан (курс)ларни тажрибавий баҳолашда асосий восита бўлиб ҳисобланди.

Биз Б.Блум таксономиясининг мазмуни ва унинг ўқитувчи учун қандай амалий ёрдам бериши ҳақида кейинроқ тўхталамиз. Аввало, ўқув мақсадларига мувофиқ бўлган шахс фаолияти соҳаларини тавсифлаб ўтайлик.

1. Когнитив (билишга оид) соҳа. Бу ўқилган материални эслаб қолиш ва уни такроран айтиб беришдан бошлаб, то ўзлаштирилган билимларни тўла

англаб, уларни олдин ўрганилган ғоя, услуб ва ҳаракат усуллари билан уйғунлаштириб тасаввур этиш ҳамда билимларни эгаллашгача бўлган муаммоларнинг ҳал этилишини ўз ичига олади.

Экспертлар баҳоси ҳамда Б.Блум ва ходимларининг таъкидлашларича, ўқитувчилар ўртасида ўтказилган сўров натижасида адабиётлар таҳлили, дастурлар, дарсликлар, дарс бериш амалиётидаги ўқув мақсадларининг аксарияти когнитив соҳага тегишли бўлиши аниқланган. Лекин шунга қарамасдан Блум таксономиясида айрим камчиликлар ҳам мавжуд эканлигини эътироф этиш лозим. Аввало, шуни таъкидлаш керакки, у муҳим дидактик омиллар: кўникма ва малака тушунчаларини четлаб ўтади. Блум бу тушунчалардан фойдаланади, лекин уларни ривожлантирмайди, ижодий фикрлаш муаммоси ҳам ҳал этилмаган, айнан бу Гилфорд таксономиясида ўзининг тўла ифодасини топган. Блум таксономиясида «қарор қабул қилиш» ва унинг амалий натижаси бўлган «фаолият» акс этмаган. Шунингдек, «таҳлил» ва «синтез» тоифалари, «тушуниш»дан кейин жойлаштирилган. Ваҳоланки, бирор тизим тўғрисида тўла тушунчага эга бўлиш учун, аввало, унинг қисмлари ва улар орасидаги боғланишни (таҳлил), шунингдек, унинг қисмлари қай тартибда ўзаро боғланиб яхлитликни ташкил этишини (синтез) аниқлаш зарур бўлади. Эҳтимол, Блум таксономиясида ўқув мақсадлари тоифаларини қуйидаги тартибда жойлаштириш лозимдир: ахборот қабул қилиш, таҳлил ва синтез, тушуниш, қўллаш, баҳолаш Блум таксономиясининг юқорида қайд қилинган баъзи камчиликлари кўпгина янгича таксономия яратувчилар эътиборида бўлди. Лекин улар етарли даражада муваффақиятга эриша олмаган бўлсалар-да, яратилган таксономияларнинг ютуқ ва камчиликларини таққослаш учун 1-жадвалга мурожаат қиламиз.

Бу жадвалдан кўриниб турибдики, баъзи таксономияларда Блум таксономиясининг айнан ўзини ёки унинг бир қисмини такрорланади холос. Л. Вандевелд таксономиясида эса фақат «синтез» тоифаси «яратувчанлик» билан алмаштирилган холос. Айрим таксономия яратувчилар «муаммони ҳал қилиш»га ҳам алоҳида эътибор берганлар.

Когнитив (билишга оид) соҳага оид таксономиялар

1-жадвал

Муаллиф	Таксономик тоифалар					
Блум ва бошқалар 1956 й.	Билиш	Тушуниш	Қўллаш	Таҳлил	Синтез	Баҳолаш
Гилфорд 1967 й.	1.Билиш 2.Хотира		4.Конвергент, яратувчанлик	3.Дивергент, яратувчанлик		5.Баҳолаш
Мак Гюр	1.Билиш	2.Умумлаш-	3.Оддий муаммо-	4.Мураккаб муам-	6. Синтез	5.Баҳолаш

1969 й.		тириш	ни ҳал қилиш	мони ҳал қилиш		
Гронланд 1970 й.	1.Билиш	2.Тушуниш	3.Қўллаш	4.Фикрлаш қобилияти		
Вандевелд 1975 й.	1.Билиш	2.Тушуниш	3.Қўллаш	4.Таҳлил	5.Яратувчанлик	6.Баҳолаш
Д.Хейн от 1977 й.	1.Такрорлаш	2.Концепция яратиш	3.Қоидаларни қўллаш	4.Дивергент тафаккур	5.Муаммони ҳал қилиш	

Бу йўналишда Гилфорд бошқаларга нисбатан чуқурроқ изланиб, конвергент муаммо бир неча вариантли ечимга эга бўлган ҳолларни акс эттирадиган тафаккур турларини ажратиб кўрсатади. Гилфорд бу икки операциядан ташқари инсон қобилиятларининг уч омили: билиш, хотира ва баҳолашни ҳам фарқлаб кўрсатади.

Шуни таъкидлаш лозимки, Гронланд таксономиясидан бошқа бирорта таксономияларда тафаккур алоҳида тоифа сифатида кўрсатилмаган, барча муаллифлар эса қизиқувчанлик ва мотив каби ўзгарувчиларни четлаб ўтганлар. Шунинг билан бир қаторда, уларнинг ҳаммаси билимга, уни эгаллаш ва тушунишга алоҳида эътибор берганлар. Хотирага фақат Гилфордгина ўзгарувчи сифатида қараган, унинг таксономиясидаги «яратувчанлик» тафаккурни ривожлантиришга йўналтирилган. Когнитив соҳада яратилган таксономияларни таққослар эканмиз, бу соҳада Блум таксономиясидан мукамалроғи яратилмаганлигини алоҳида эътироф этиш лозим.

2. Психомотор (ҳаракатга оид) соҳа. Бу соҳага у ёки бу ҳаракат (моторли) фаолиятда манипуляция (ҳаракат йўналишларини тез ва чаққон ўзгартириш), асаб-мускулларни мувофиқлаштириб бошқариш (координация) ни шакллантиришга оид мақсадлар киради. Бу ўрта мактабдаги ўқув мақсадларининг жуда оз қисмини қамраб олади ҳолос. Ёзув, оғзаки нутқ малакалари ҳамда жисмоний тарбия ва меҳнат (касб) таълими доирасидаги малакалар ана шулар жумласидандир. Касб-ҳунар коллежларида талабаларга касб ўргатиш жараёни мақсадларини эса айнан шу мақсадлар ташкил қилади. Психомотор соҳасига оид яратилган таксономиялар 2- жадвалда келтирилган.

Психомотор соҳасига оид таксономиялар

2-жадвал

Муаллиф	Таксономик тоифалар				
Симпсон 1966 йил	1.Идрок	2. Ҳаракатга тайёрлик	3.Бошқариладиган фаолият	4. Автоматлаштириш	5. Мажмуалашган фаолият
Дейв 1969 йил			1.Нусха олиш 2.Манипуляция	3. Аниқлик 4. Координация	5. Автоматлаштириш, тўла ўзлаштириш
Бэлдвин 1971 йил	1. Идрок	2. Созланиш	3. Бошқариладиган фаолият	4. Механизм	5. Мажмуалашган фаолият

Брунер 1973 йил		1. Ният		2. Асаб тизи- мининг мо- слашуви	3. Фаолият моделли
--------------------	--	---------	--	--	-----------------------

3. Аффектив (ҳиссиётли-қадриятли) соҳа. Унга оддий идрок қилиш, қизиқиш, қадриятлар йўналишлари ва муносабатларни ўзлаштиришга тайёр бўлишдан бошлаб, то талабани атроф-дунёга нисбатан ҳиссий-шахсий муносабатда бўлишини шакллантирувчи мақсадлар киради. Қизиқиш ва мойилликни, у ёки бу кечинмаларга ҳамдард бўла олиш, воқеаларга бўлган муносабат, уни англаш ва фаолиятда намоён бўлишини шакллантириш мақсадлари ана шулар жумласидандир. Юқоридаги жадвалда кўрганимиздек, замонавий таксономияларда якуний натижани бевосита ўлчаш учун, унга эришишга олиб борувчи йўллар ва босқичларни ажратиб кўрсатиш, яъни «ёмон бўлса ҳам йўл афзал» қабалида иш тутиш зарур экан. Аффектив соҳада якуний натижага олиб борувчи оралиқ босқичларни ажратиб кўрсатиш бирмунча мураккабдир, чунки бу соҳада асосан кўп вариантли (дивергент) ўзгарувчилар амал қиладилар. Д. Кратвол, В. Блум ва Б. Масиилар 1956 йилда яратган таксономия, аффектив (ҳиссиёт) соҳа мақсадларини ўзига хос, «жараёнли» камраб олишга уринишлардан энг муваффақиятлиси бўлиб ҳисобланади. Унинг мавжуд беш қисми қуйидагича ифодаланади [1; 25-26]:

1. Идрок этиш:

- а) англаш;
- б) идрок қилишга истак вужудга келиши ва ёки унга тайёр бўлиш;
- в) ихтиёрий диққат.

2. Таъсирга жавоб бериш:

- а) бўйсунувчи тарзда жавоб бериш;
- б) ихтиёрий тарзда жавоб бериш;
- в) таъсирга жавоб беришдан мамнуният ҳосил қилиш.

3. Қадриятли йўналишларни ўзлаштириш:

- а) қадриятли йўналишларни қабул қилиш (фикр пайдо бўлиши);
- б) қадриятли йўналишларни афзал кўриш;
- в) қадриятли йўналишларга содиқлик, ишонувчанлик.

4. Қадриятли йўналишларни ташкил этиш:

- а) ўз муносабатини баҳолаш, қадриятли йўналишлар тизимини яратиш.

5. Қадриятли йўналишлар ёки улар мажмуини фаолиятда акс этиши:

- а) умумий кўрсатмалар бериш;
- б) қадриятли йўналишларни тўла ўзлаштириш ва уларнинг фаолиятда акс эттирилиши.

Бу таксономия субъект томонидан муҳит ёки санъат асарларидаги эстетик илдизларни, уларнинг таъсирига жавоб бериш (1) орқали онгига сингдириб олиш (2), баҳолаш (3) ва бу баҳолашни ташкил этиш (4), қадриятли йўналишлар тизими ва дунёқарашни танлай олишни акс эттиради. Бу ерда яққол ифодаланган иккита умумий даражани ажратиб кўрсатиш мумкин:

- а) бирор таъсирга жавоб беришни танлашга тайёр бўлиш ва уни қабул қилиш даражаси;

б) тўла ўзлаштириш даражаси. У қадрият йўналишини баҳолаш, ташкил этиш ва мустаҳкамлашни қамраб олади.

Муаллифлар, ҳиссиётли жараённинг бундай таркибий тузилишини яратишда «интернализация» - бирор хулқни дастлаб юзаки, сўнгра эса уни тўла ҳис этиб ўзлаштириш тушунчасини ишлатганлар. Қадриятларнинг бундай, аста-секин, борган сари юқори даражага кўтарилиб ўзлаштирилиши натижасида, улар мустаҳкам ишончга айланадилар. Ўзбекистон ёшларини мустақиллик мафкураси ва миллий қадриятлар руҳида тарбиялашнинг босқичма-босқич олиб борилаётганлиги бунга яққол мисолдир. 1964 йилдан сўнг бир неча олимлар (Вилсон, Вилиамс, Гронланд, Смит) томонидан ҳам аффектив соҳага оид таксономиялар яратилган. Лекин улар Кратволнинг юқорида баён этилган таксономиясига сезиларли ўзгартириш кирита олмаганлар. Шундай бўлса-да, Кратвол таксономиясида ҳам айрим камчиликлар мавжуд. Хусусан, унда субъектнинг эстетик ва ахлоқий мамнуният ҳосил қилгандаги ички кечинмалари ўз ифодасини топмаган. Бу ҳолат поляк философи Р. Ингарденнинг 1957 йилларда олиб борган тадқиқотларида аниқланган.

Жадвалларда кўрсатилган тўртта таксономиядан иккитаси - Симпсон ва Белдвин таксономиялари деярли бир-бирига ўхшашдир. Уларда фаолиятнинг биринчи босқичи фикран идрок қилиш бўлиб, у иккинчи босқичда фикран ва ҳиссиётли созланишга, учинчи босқичда эса, бирор кимни раҳбарлигида фаолият кўрсатишга олиб келади. Тўртинчи босқич пировард натижада мажмуалашган фаолиятни шаклланишига имкон яратувчи автоматлашган фаолиятни англатади. Дейв дастлабки икки босқични четда қолдириб, нусха кўчиришни эса ҳаракатларни автоматлаштириш ва тўла ўзлаштиришнинг дастлабки босқичи деб ҳисоблайди. Брунер моделида идрок эътиборга олинмаган, фаолият ниятларни танлашдан сўнгра асаб тизимини мослашуви, ундан кейин эса ахборотларни англаш йўли билан фаолиятни тўла ташкил этиш таъминланади.

Ўқув мақсадларининг қатъий ва ишончли тизимини яратишни фақат назарий олимларни қизиқтирадиган мавҳум (абстракт) вазифа деб ҳисоблаб бўлмайди. Мақсадларнинг аниқ, тартибли ва иерархик туркумини яратиш, энг аввало амалиётчи педагоглар учун жуда муҳимдир. Бунинг сабаблари қуйидагича:

1. Ўқув жараёнида эътиборни асосий мақсадга қаратиш. Ўқитувчи таксономиядан фойдаланган ҳолда нафақат ўқув мақсадларни, балки асосий вазифаларни, кейинги фаолиятининг тартиби ва боришини ҳам белгилаши мумкин.

2. Ўқитувчи ва талабалар ҳамкорликдаги фаолиятининг аниқлиги ва ошкоралиги. Аниқ ўқув мақсадлари ўқитувчи учун талабаларга, уларнинг умумий фаолиятидаги асосий йўналишларни тушунтириш, муҳокама қила олиш ва ихтиёрий қизиқувчи шахслар (ота-оналар, текширувчи) учун ҳам аниқ ва тушунарли бўлишини таъминлаш имкониятини беради.

3. Ўқитиш натижаларини баҳолаш андозаси (эталон) ни яратиш. Фаолият натижалари орқали аниқ ифодаланган ўқув мақсадлари, уларни ишончли ва ҳолисона баҳолаш имкониятини яратади. Бундай эталон фақат ўқитувчи томонидан яратилиши шарт эмас. Уни талабалар билан ҳамкорликда (демократик) яратиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади.

Демак, ўқув мақсадлари таксономияси жаҳон педагогикасида фундаментал изланишлар натижасида вужудга келган. У ўқув мақсадларини белгилашнинг энг илғор усули бўлиб эътироф этилган.

Таксономия тузиш ҳам назарийетчи олимлар, ҳам амалиётчи педагоглар фаолияти самарасини оширишнинг муҳим омилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон педагоглари бу усулни қай даражада тезроқ эгаллар эканлар, улар республикамиз таълим тизимини жаҳон педагогикасини илғор тажрибалари билан уйғунлашувига шу даражада жадалроқ ўз ҳиссаларини қўшган бўладилар.

Б. Блум таксономияси.

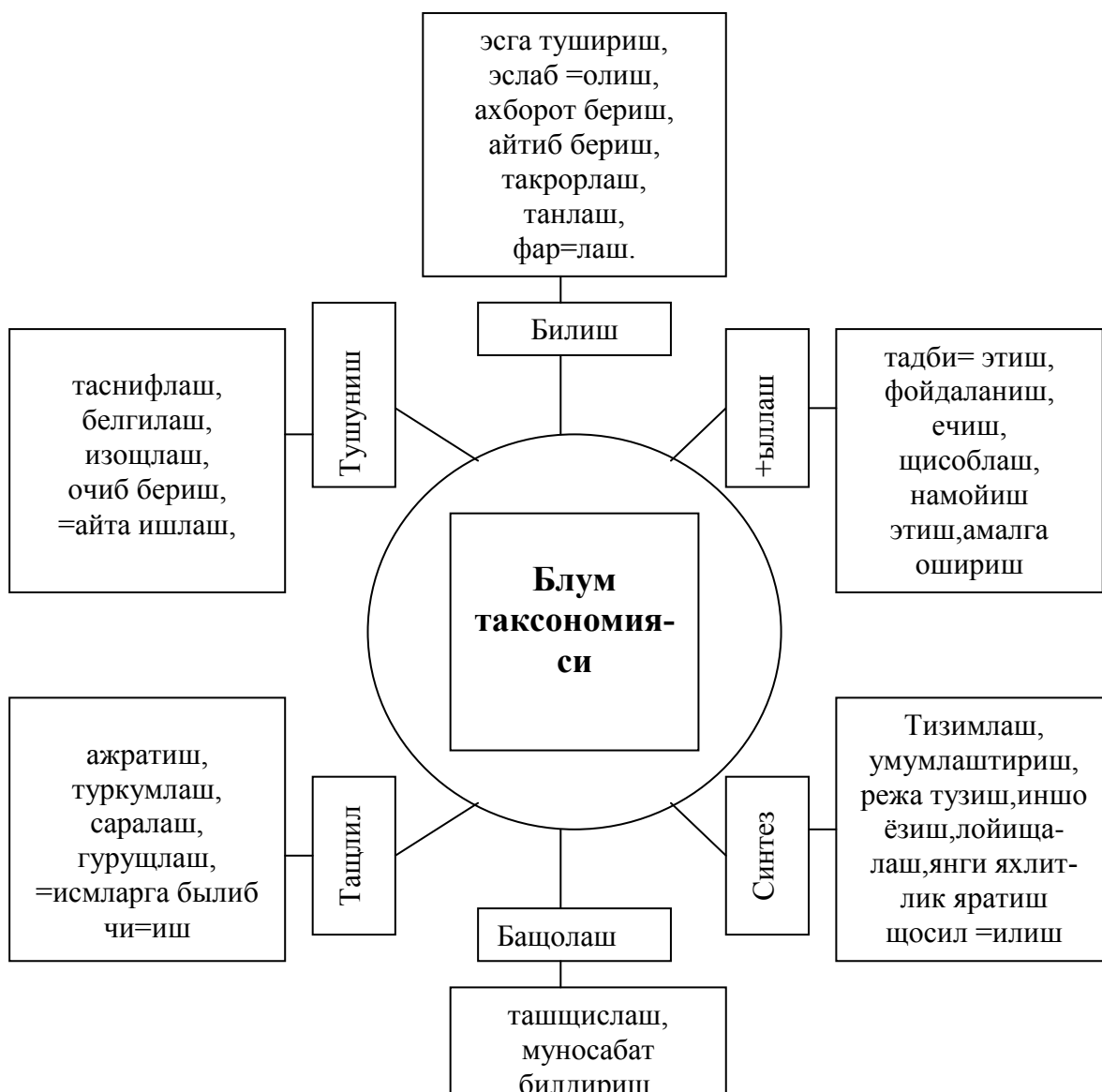
Б. Блум раҳбарлигида америкалик педагог-олимлар томонидан ишлаб чиқилган ўқув мақсадлари таксономияси бутун жаҳон педагогикасида кенг тарқалган. Шу билан бирга ғарбда Д. Гилфорд ва Р. Гагне, Россияда А. Я. Галперин ва А. М. Матюшкин, Польшада эса Ч. С. Носал ва М. Обара таксономиялари ҳам кўпчиликнинг алоҳида эътиборига сазовор бўлганлигини таъкидлаб ўтилди [1,2,3]. Б. Блум яратган ўқув мақсадлари таксономияси билишга оид соҳа сферасига тегишлидир. Унда билим олиш жараёни: билиш, тушуниш, қўллаш, таҳлил, синтез ва баҳолаш каби олтига тоифаларга ажратиб кўрсатилади. Бу тоифаларнинг ҳар бири учун алоҳида билиш жараёнлари мазмуни ишлаб чиқилган. Билим олиш жараёни даражаларининг сараланиш ва жойлаштириш кетма-кетлигини кузатар эканмиз, таксономия яратувчилари интеллектуал фаолиятнинг барча тоифаларини тўлароқ ва аниқроқ қамраб олишга интиланликларини англаш мумкин. **Бу эса таксономия ўқув мақсадларининг фақат ахборот беришга асосланган одатдаги усулда белгилашга нисбатан такомиллашган, илғор усул эканлигидан далолат беради.** Ўқув мақсадлари таксономиясининг нисбатан мукамал ишлаб чиқилган ва кенг кўламда қўлланиладиган когнитив соҳаси 3-жадвалда берилган, уларни ўзаро таққослаб қуйидаги фикрларни айтиш мумкин.

Когнитив мақсадларга бир ёки бир неча дарс жараёнида эришиш мумкин. Аффектив мақсадлар эса шахс ички ривожланишига боғлиқ бўлиб, чуқурроқ характерга эга. Унга қисқа вақт ичида (айниқса, юқори босқичдагиларга) эришишни амалга ошириб бўлмайди. Когнитив мақсадларни моддийлаштириш, уларни фаолият тури кўринишида ифодалаш осонроқдир. Шунинг учун ҳам, аффектив мақсадлар таксономияси, асосан, тарбия натижасини педагогик таҳлилда қўлланилади, ўқитиш технологиясига оид ишланмалар эса асосан, когнитив мақсадлар бўйича яратилади. Бир неча йиллар давомида педагогик мақсадлар таксономиясини такомиллаштириш бўйича изланишлар олиб борилганлиги натижасида: когнитив, аффектив, психомотор ва операцияли мақсадлар таксономиясининг турли хил вариантлари яратилганлигини айтиб ўтдик. Лекин бугунги кунда Б.Блумнинг когнитив соҳадаги таксономияси пухта ишланган бўлиб, у нисбатан оммавий тарзда ёйилган. Унинг амалда қўлланиши ҳам мукамал ўрганилган ва у жаҳон педагогикасида кенг қўлланилмоқда. **Шунинг учун ҳам 1996 йилда ЮНЕСКО Блум таксономиясининг 40 йиллигини халқаро миқёсда нишонлади.**

Б.Блум таксономияси ёрдамида ўқитувчи нафақат ўқув мақсадларини аниқлаштиришга, балки уларни ўзаро боғлиқ бўлган қатъий кетма-кетликда жойлаштиришга муваффақ бўлади. Ўқув мақсадларининг бундай ифодаланиши, ўқитувчи учун талабаларга, уларнинг билиш фаолияти ҳолатини тушунтириш, бу фаолиятни якуний натижа томон аниқ йўналиш олишга ундаши учун имконият яратади. Демак, ўзлаштириш мониторинги вужудга келади. Бу таксономия тест топшириқлари тузувчилар учун ўқув материали элементларини ўқув мақсадларининг қайси тоифасига мувофиқлигини аниқлашга ҳам қулайлик яратади. Уни қўллаш натижасида идентификацияланувчи ўқув мақсадларини аниқлаш мумкин бўлмаган даражаларда, уларни нисбатан умумлашган шаклда ифодалаб, тест топшириқлари тузиш имконияти яратилади. Ёки аввал ўқув мақсадлари таксономия тоифалари бўйича умумийроқ шаклда аниқланиб, сўнгра уларга мос келувчи ва якуний натижани яққолроқ ифодаловчи феъл танланиб, тест топшириқларини тузиш мумкин. Когнитив (билишга оид) соҳа бўйича Б.Блум таксономияси тоифаларини ифодаловчи феълларни танлаш бўйича кластерни намуна сифатида келтирамиз:

Блум таксономияси тоифаларига оид феъллар танлаш бўйича наъмунавий КЛАСТЕР

**Когнитив (билишга оид) соҳадаги ўқув
мақсадларининг тоифалари
(Блум таксономияси)**

3-жадвал

Ўқув мақсадларининг асосий тоифалари.	Ўқув мақсадлари турларидан намуналар.
1.	2.
<p align="center">1. БИЛИШ</p> <p>Бу тоифа ўтилган материални эслаб қолиш ва такроран сўзлаб (кўрсатиб) беришни англатади. Мазмуни турлича аниқ далиллардан бошлаб, то яхлит назарияларгача бўлиши мумкин. Бу тоифанинг умумий белгиси тегишли маълумотларни эслаб қолишдир.</p>	<p align="center">ТАЛАБА</p> <p>Қўлланиладиган ибораларни билади, аниқ далилларни билади, иш-ҳаракат тартиби услубларини билади, асосий тушунчаларни билади, қоида ва тамойилларни билади.</p>
<p align="center">2. ТУШУНИШ</p> <p>Қуйидагилар ўтилган материал аҳамиятини тушуниш қобилиятининг кўрсаткичлари бўлиш мумкин: материални бир шаклдан иккинчи шаклга ўзгартириш, бир «тил» дан иккинчи «тил»га айлантириш (масалан оғзаки шаклдан математик шаклга). Шунингдек, талаба томонидан материални тушунтириб берилиши ва қисқача талқин қилиниши (интерпритация) ёки ҳодиса ва воқеаларнинг бундан кейинги боришини тасавур этиши (оқибати ва натижасини олдиндан айтиб бериши) ҳам тушуниш кўрсаткичлари бўлади.</p>	<p align="center">ТАЛАБА</p> <p>Далиллар, қоида ва тамойилларни тушунади, оғзаки материални талқин қила олади, схема, диаграмма, графикларни талқин қила олади, оғзаки материални математик шаклда ифода қила олади, мавжуд маълумотлар асосида қутилаётган оқибат-натижани тахминан тасаввур эта олади.</p>
<p align="center">3. ҚЎЛЛАШ</p> <p>Бу тоифа ўзлаштирилган материалдан аниқ шароитларда ва янги вазиятларда фойдалана билишни англатади. Бунга қоидалар, услублар, тушунчалар, қонунлар, тамойиллар ва назарияларни амалда қўллаш олиш киради. Бу тоифа материални тушунишга нисбатан анча юқори даражада эгаллашни талаб қилади.</p>	<p align="center">ТАЛАБА</p> <p>Тушунча ва тамойилларни янги вазиятларда қўллайди, қонун, назарияларни аниқ амалий вазиятларда қўллайди, услуб ёки иш-ҳаракат тартибини қўллаш олишини намоиш қилади.</p>

1.	2.
<p style="text-align: center;">4. ТАҲЛИЛ</p> <p>Бу тоифа материални алоҳида қисмларга ажрата олишни би-лишни англатади. Бунда унинг таркибий тузилиши аниқ кўри-ниб туриши керак. Бунга яхлитликни қисмларга ажратиш, улар ўртаси-даги ўзаро алоқадорликни аниқлаш, яхлитликнинг ташкил этилиш тамойилларини англаш киради. Бу тоифа ўқув натижалари-ни тушуниш ва қўл-лашга нис-батан анчагина юқори даражада эканлиги билан характерланади.</p>	<p style="text-align: center;">ТАЛАБА</p> <p>Яширин (ноаниқ) тахминларни ифода-лайди, фикрлаш мантиғидаги хато ва камчиликларни кўраолади, далиллар ва сабаблар ўртасидаги та-фовутларни аниқлайди, боғланишларни таҳлил қила олади.</p>
<p style="text-align: center;">5. СИНТЕЗ</p> <p>Бу тоифа ўзида янгиликни акс эттирган, яхлитликни вужудга келтириш учун алоҳида қисмлар комбинациясини тузишни англа-тади. Бундай янги маҳсулот-доклад, нутқ, фаолият режаси ёки умумлаштирилган алоқалар мажмуи (мавжуд маълумотларни тартибга тушириш схемаси) бўлиши мумкин. Унга мос ўқув натижалари янги схема ва тарки-бий тузилишлар яратишни ўз ичига олган ҳамда ижодий харак-терга эга бўлган фаолиятни назар-да туттади.</p>	<p style="text-align: center;">ТАЛАБА</p> <p>Материалнинг мантиқий тузилишини ёзма матн шаклида, хулосаларни берилган катталикларга мослигини баҳолайди, ички мезонлардан келиб чиққан ҳолда, иншо ёзади, тажриба ўтказиш ре-жасини тузади, у ёки бу муаммони ҳал этиш ре-жасини тузишда бошқа (фан)ларга оид билим-лардан фойдаланади.</p>
<p style="text-align: center;">6. БАҲОЛАШ</p> <p>Бу тоифа у ёки бу материал (қонун,бадий асар, изланиш натижалари)нинг аҳамиятига аниқ мақсад нуқтаи назаридан баҳо беришни англатади. Талаба мулоҳазаларининг мезони ички (таркибий, мантиқий) ёки ташқи (белгиланган мақсадга мувофиқ) бўлиши мумкин. Бу мезонлар та-лаба ёки ўқитувчи томонидан белгиланиши мумкин. Бу тоифа олдинги (5 та) ўқув мақсадлари-нинг барчасини эгалланишини ва уларга белгиланган мезонлар асосида баҳо бера олишни назар-да туттади.</p>	<p style="text-align: center;">ТАЛАБА</p> <p>Материалнинг мантиқий тузилишини ёзма матн шаклида баҳолайди, хулосаларни берилган кат-таликларга мослигини баҳо-лайди, ички мезон-лардан келиб чиққан ҳолда, у ёки бу фаолият аҳамиятига баҳо беради, ташқи мезонлардан ке-либ чиққан ҳолда у ёки бу фаолият аҳамиятига баҳо беради (муносабатини билдиради).</p>

Ўқув фани мақсадларини бу таксономия асосида аниқлаштириш икки босқичда бажарилади. Биринчи босқичда фан ўқитилишининг умумий мақсади аниқланади, иккинчи босқичда эса кундалик ва жорий ўқув фаолиятининг мақсадлари аниқланади. Қисмларга ажратиб аниқлаштирилган ўқув мақсадларини жадвал шаклида расмийлаштирилади: устунда фаннинг бўлимлари, қаторда эса талабанинг бу бўлимларни ўзлаштиришдаги интеллектуал фаолиятининг асосий турлари жойлаштирилади. Мисол тариқасида АҚШ ўрта мактабининг XI синфида кимё фанидан ўқув мақсадларини туркумлашни келтирамиз (4-жадвал).

Кимё курсида ўқув мақсадларини аниқлаштириш

4-жадвал

№	Бўлимлар мазмуни	Интеллектуал операциялар					
		Билиш	Тушуниш	Қўллаш	Таҳлил	Синтез	Баҳолаш
1.	Олимлар таржимаи холи	Қ					
2.	Ўлчаш	Қ	Қ				
3.	Кимёвий моддалар	Қ	Қ	Қ	Қ		
4.	Кимёвий элементлар	Қ	Қ	Қ			
5.	Кимёвий алмашув	Қ	Қ	Қ	Қ		
6.	Кимёвий қонунлар	Қ	Қ	Қ	Қ		
7.	Энергия ва мувозанат	Қ	Қ				
8.	Модданинг атом ва молекуляр тузилиши	Қ	Қ	Қ	Қ		

Ушбу «икки ўлчамли» аниқлаштириш ҳар бир дарс ўқув мақсадларини белгилашда йўналиш бўлиб ҳисобланади. Ж.Блок ва Л.Андерсен услуби бўйича бу мақсадлар ўқув модуллари мазмуни бўйича аниқлаштирилади. Сўнгра ҳар бир модул доирасида талабалар учун янги қисмлар мазмуни аниқланади ва туркумланади. Талабаларнинг ўқитувчи белгилаган ўзлаштириш даражасига мувофиқ бўлган интеллектуал операциялари кўрсатилади.

Ўқув мақсадларини тўла-тўқис аниқладиган, ўқув жараёнини эса такрорланувчан бўлиши учун, бу мақсадларга эришиш мезонини яратиш зарурати туғилади. Бошқача айтганда, ўқув мақсадларини шундай ифодалаш керакки, унга эришганлик ҳақида фикр юритиш мумкин бўлсин.

Натijasини қатъий ва аниқ ўлчаш мумкин бўлган ўқув мақсадлари идентификацияланувчи ўқув мақсадлари деб аталади.

Ҳар бир бундай ўқув мақсадлари бўйича назорат (тест) топшириқлари тузилади. Идентификацияланувчи мақсадларга эришилганлик ҳақида талабанинг фақат ташқи ифодаланган фаолияти ва унинг маҳсули (жавоби, масалани ечи-

ши, механизмларни қисмларга ажратиш ва йиғиши, технологик жараённинг кечиш кетма-кетлигини аниқлаши) билангина аниқ ҳукм чиқарилади.

Ўқув натижаларини идентификациялашда ўқитувчи талабанинг ташқи ифодаланган ҳаракатининг белгиларини ифодлашга асосий эътиборни қаратади.

Демак, ўқув натижалари сезиларли даражада соддалаштирилиб юборилиши мумкин ва бунга ўта эҳтиёткорлик билан ёндашиш лозим. Биз бу ҳолга жиддий эътибор бериб, ўқув мақсадларини тўла-тўқис аниқлаштириш технологиясини баён этишга ўтамиз.

Мустақил таълимга оид топшириқлар

1. Назорат тестларини ечиб, белгиланган ўқув мақсадларига эришганлик даражангизни аниқланг. Агар юқорироқ балл олмоқчи бўлсангиз, мавзу матнига мурожаат қилинг.

2. Мутахассислик бўйича коллеж ўқув режасидаги махсус (умумтехник) фанларнинг биридан бешта мавзу бўйича аниқлаштирилган ўқув мақсадларини Б. Блум таксономияси бўйича белгиланг.

3. Б. Блум таксономияси бўйича қуйидаги тренингда ўзингизни синаб кўринг [2.36.]

№	Вазиятлар	Жавобни танланг
1	Талаба газета саҳифасидаги далиллар орасидаги номувофиқликни аниқлади.	А. Билиш
2	Талаба газета саҳифасида баён этилган далиллар билан таниш эканлигини билдирди.	В. Тушуниш
3	Талаба иншо ёзишда газетадаги далиллардан фойдаланди.	Д. Қўллаш
4	Талаба газетада ёзилган далилларни умумлаштира олади.	Е. Таҳлил
5	Талаба газета саҳифасидаги мақола мазмунини тушунтира олади.	Ғ. Синтез
6	Талабанинг газетадаги мақолага нисбатан танқидий фикри бор.	Г. Баҳолаш

Назорат учун тест топшириқлар

I. Ўқув мақсадларини анъанавий усулда белгилашнинг камчиликларини кўрсатинг.

- А. Фақат ўқув материали мазмунини, ўқитувчи ва талаба фаолиятини ифодалайди, аниқ эмас.
- Б. Ўқув материали мазмуни, ўқув дастури мазмуни, дарс мазмунини ифодалайди. аниқ эмас.
- В. Ўқитиш натижаларини ўлчаб бўлмайди.
- Г. Талаба тафаккурини ривожлантирмайди.
- Д. Ҳамма жавоб тўғри.

- II. Педагогик технологияда ўқув мақсадлари талабанинг
- а) _____ кузатиладиган хатти-ҳаракатини ифодаловчи
- б) _____ да ифодаланади.

- III. Педагогик технологияда ўқув мақсадларини аниқлаш соҳалари.
- A. Когнитив.
B. Тушуниш.
B. Психомотор.
Г. Таҳлил.
Д. Аффектив.

Жавоблар: 1-Г,Б,Д; 2-А,Б,Д; 3-Б,В,Г; 4-А,В,Д.

IV. Объектларни, уларнинг табиий ўзаро боғлиқлигига асосланиб ва тоифалари мураккаблашиб борадиган кетма-кетликда жойлаштириб туркумлаш ва тизимлаштириш _____ деб аталади.

- V. Блум таксономияси ўқув мақсадларини белгилашнинг когнитив (билиш) соҳасини ифодалайдими?
- A - ҳа.
B – йўқ.

- VI. Блум таксономияси тоифаларининг кетма-кетлигини аниқланг.
- A. Билиш.
B. Тушуниш.
B. Қўллаш.
Г. Баҳолаш.
Д. Синтез
E. Таҳлил.

VII. Идентификацияланувчи ўқув мақсадларига бу ўқитиш _____ ўлчаш мукин бўлган ўқув мақсадларидир.

Тўғри жавоблар:

Тоғши-риқлар	I	II	III	I V	V	VI	VII
Жавоблар	2.	а) ташқаридан б) феъллarda	4.	Таксономия	A.	1-A, 2-B, 3-B, 4-D, 5-E, 6-G	натижаларини аниқ

Фойдаланилган адабиётлар:

а) асосий адабиётлар

1. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе. М.: “Знание” 1989-80 с.
2. Фарберман Б. Л. Прогрессивнўе педагогические технологии Т. : ИПВССШ. 1999. -84 с.

б) кўшимча адабиётлар

3. Оконь В. Введение в общую дидактику. Пер. с польск. - Л.Г.Кашкуревича,Н.Г.Горина.-М.:”Вўсш.шк.”,1990.-387 с.
4. Усова А. В., Бобров А. А. Формирование у учащихся учебнўх умений М. : “Знание” 1987. - 80 с.

3. Эталон-мақсадларни шакллантириш ва уларни тест-топшириқларга айлантириш

Ўқув мақсадларини ташқаридан кузатиладиган ҳаракатлар билан ифодалаш

Ўқув мақсадларини ташқаридан кузатиладиган ҳаракат билан тўла-тўқис ифодалаш технологияси ўтган асрнинг 50-60 йилларида бихевиоризм ғояси ва услублари таъсирида вужудга

келди. **Бихевиоризм** - (инглизча *behavior* - ҳатти-ҳаракат, хулқ) америка психологиясининг асосий йўналишларидан бири бўлиб, у ўта амалий инструментал йўналишга эгадир. У инсон психикасини ўрганиш, фақат инсоннинг ташқаридан кузатиладиган ҳатти-ҳаракати ва нутқини таҳлил қилишдан иборат, деб тасаввур қилади. Бундай ёндашув ўқув мақсадларини ўқувчиларда ташқаридан кузатилиши мумкин бўлган аниқ ҳаракатлар орқали ифодалашга олиб келади. Гербарт Спенсер таърифлаганидек, “Таълимнинг буюк мақсади билим бериш эмас, балки ҳатти-ҳаракатларга ўргатишдир”.

Мазкур оқим маълум давргача АҚШ психологиясида устиворлик ролини ўйнади. Ҳозирги даврда бу оқим бир неча психологик мактабларга ажралиб кетган. Лекин уларнинг моҳиятида бихевиоризм руҳи сезилиб туради. Ҳаммаси учун умумий формула $S \rightarrow R$, яъни стимул - реакция ҳизмат қилиб келмоқда [4; 117 - 120]. Бихевиоризм собиқ иттифоқ олимлари томонидан дастлаб реакцион «оқим» сифатида қаттиқ танқид қилинган бўлсада кейинчалик унга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Бихевиоризмнинг қатор фанлар (антропология, лингвистика, социология, семиотика, кибернетика) нинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатганлиги ҳамда психологиянинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшганлиги эътироф этила бошланди [3].

Фаолиятни фақат ташқаридан кузатиладиган ҳатти-ҳаракат билангина тезлаштириш-уни ниҳоятда соддалаштириб тасаввур этишдир. Мураккаб билиш ва ҳиссий жараёнлар (хусусан, ҳиссий- ижодий фаолият тажрибаси) ни ташқаридан кузатиладиган алоҳида қисмларга ажратиш мумкин эмаслиги ту-

файли улар бихевиористик ёндашиш доирасидан ташқарида қолади. Бихевиоризм ўқитишнинг репродуктив даражаси (ёдлаш, такроран айтиб, кўрсатиб бериш, намуна бўйича ҳаракат қилиш) билангина чегараланади. Бихевиоризмда ўзлаштиришнинг умумий шартли схемасини $S \rightarrow R \rightarrow P$ кўринишда ёзиш мумкин [1; 73]. Бунда, S - стимул (ҳаракатга келтирувчи таъсир) ёки хатти-ҳаракат қилишга ундовчи вазият. Масала шарти, савол, сигнал, буйруқ, команда ва ҳ.к. стимул вазифасини бажариши мумкин. R - организмнинг стимул (таъсир)га кўрсатган жавоби (реакцияси), яъни таъсир натижасида содир этилган хатти-ҳаракат. Саволга жавоб бериш, масалани ечиш, ўнгга ёки чапга бурилиш, югуриш ва ҳоказолар организмни таъсирга кўрсатган реакциясини ифодалайди. P - (prop) мустаҳкамлаш, яъни бу- таъсирга жавобан реакция қилинганлиги, ҳаракатнинг тўғри бажарилганлигини мустаҳкамлаш-рағбатлантиришдир. Мустаҳкамлаш-моддий ва маънавий тақдирлаш шаклида бўлиши мумкин. Масалан, жониворларни ўргатишда бу - улар энг яхши кўрган овқат, инсонни ўқитиш-ўргатишда эса, мустаҳкамловчи сифатида оғзаки маъқуллаш, баҳо, илҳомлантиришлардан фойдаланиш мумкин. Бихевиористлар таъкидлаганларидек, мустаҳкамлаш (P) ўзлаштиришнинг муҳим ташкил этувчиси бўлиб ҳисобланади. У айниқса жониворларни ўргатишда мутлоқ аҳамият касб этади.

Лекин, бихевиористларнинг ўқитиш сифатини алоҳида қисмлар бўйича назорат қилиш ва тузатишлар киритиб боришнинг зарурлиги тўғрисидаги ҳулосаси - ўқитиш назарияси учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаш лозим. Бу ҳулоса дастурланган таълим услубини яратилишига асос бўлди. Унинг бихевиористик талқиндаги ўқитиш қоидалари қуйидагилардан иборат:

- ўқув материални иложи борица алоҳида қисмларга ажратиш;
- ўқув элементларини фаолиятда намоён бўлишининг барча кўринишларини эътиборга олиш;
- ижобий реакцияни тезкорлик билан мустаҳкамлаш (назорат - тузатиш);
- машқ (хатти-ҳаракат)ларни кўп марта такрорлаш натижаси 0,95 дан кам бўлмаган ўзлаштириш кўрсаткичига эришиш.

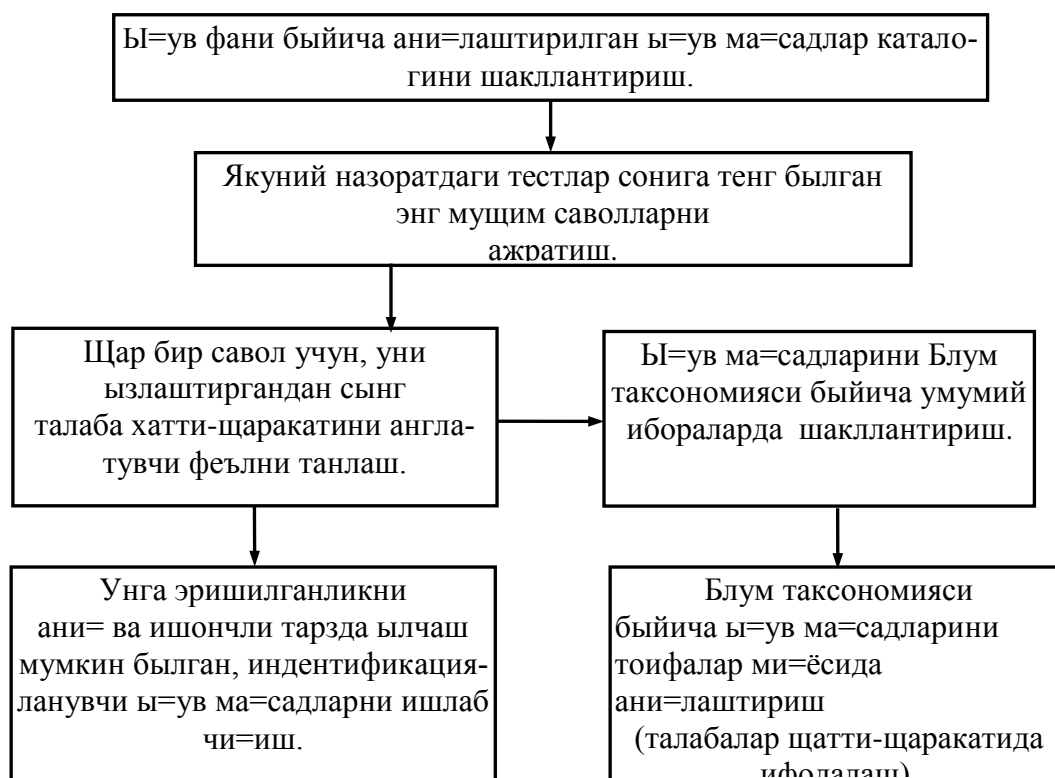
Лўнда қилиб айтганда, ўқув мақсадларини тўла идентификациялаш (ўқув натижалари билан таққосланувчан ҳолда ифодалаш) ва қатъий бир хил маънода аниқлаш ғояси ўқувчилар фаолиятининг педагогик амалдаги ноаниқ тарзда эмас, балки уларни ташқаридан кузатиш ва ўлчаш мумкин бўлган аниқ хатти-ҳаракатлари орқали ифодаланишини билдиради. Масалан, «таниш», «қайтариш», «ёзиб олиш» сўзлари, «билиш» ва «тушуниш» ифодаларига нисбатан анчагина аниқроқдир. Шунинг учун ҳам, ўқув мақсадларини танлашга оид услубий кўрсатмаларда ўқитувчиларга «билиб олиш», «ўзи учун кашф этиш», «идрок қилиш», «сеза олиш», «тушуниш» каби умумий маъно берувчи сўзлар ўрнига, талабаларда «танлаш», «номини айтиш», «санаб бериш», «ёзма ифодалаш», «таърифлаш», «кўрсатиш», «таҳлил қилиш» малакаларини шакллантириш тавсия этилади.

Ўқув мақсадларининг бундай аниқлаштирилиши ўқитувчи ишини анчагина соддалаштиради. Бу мақсадлар тўпламига, асосан, ўқув жараёни, унинг ҳар бир қисмининг ўзлаштирилишини таъминловчи, соддалаштирилган ўқув цикллари йиғиндисининг кетма-кетлиги бўйича олиб борилади. Ўқув жараёни-

нинг бориши ҳақида биз кейинроқ тўхталамиз. Ҳозир эса ўқув мақсадларини бундай усулда аниқланганда эришиладиган натижага тўхталамиз. Психолог Н. Ф. Тализина ўқув мақсадларини фақатгина ташқи ифодаланган ҳатти-ҳаракатлардангина иборат деб тушуниш, талабалар онгида содир бўлаётган ички ривожланиш ҳақида ишончли фикр юритишга имконият бермаслигини таъкидлади. Бихевиоризмда онгни таҳлил қилиш эътиборга олинмайди, чунки уни тўғридан-тўғри «кузатиб» бўлмайди, инсон эса таъсирга жавоб (реакция) берувчи организм деб қаралади. Бундай ҳолларда Кратволнинг аффектив соҳаси бўйича таксономиясидан фойдаланилади.

Ўқитиш натижалари, уни алоҳида таркибий қисмларга бўлишга, бу қисмларни кетма-кет ўргатишга имконият берса, бу ҳолда бихевиористик схемага тўла амал қилиш мумкин (ишлаб чиқиш операцияларини ўргатиш, жисмоний тарбия машқларини бажариш, оғзаки нутқ малакасини шакллантириш). Бу айниқса, касб-ҳунар коллежлари талабаларининг меҳнат операцияларини алоҳида қисмларга ажратиб бажаришлари натижасида касбий малакаларни эгаллашларида муҳим аҳамият касб этади.

Агар ўқув натижалари яхлитликни ташкил этиб, уни алоҳида қисмлар йиғиндиси сифатида ифодалаш мумкин бўлмаса ёки бу қисмларни аниқ ифода-

2-схема. Ани=лаштирилган ы=ув ма=садлари батареясини

ишлаб чи=иш

лаш мумкин бўлмаса, бундай ҳолда ўқув мақсадларини идентификациялаш маълум даражада мумкин бўлсада, ниҳоятда қийинчилик туғдиради ва уни қатъий амалга ошириб бўлмайди. Бу ҳолда Б.Блум таксономиясининг юқори даражаларидан фойдаланиш мумкин (синтез, баҳолаш).

Шундай қилиб, ўқув мақсадларини аниқлаштириш имкониятларига қуйидагича муносабат билдириш мумкин: ўқув мақсадларини ташқаридан кузатиладиган хатти-ҳаракат билан ифодалаш кўп ҳолларда умумий мақсаднинг ху-

сусий ҳолларда намоён бўлишини акс эттиради. Шуни таъкидлаш лозимки, умумий ўқув мақсадларини аниқ қисмларга ажратиш тўғридан-тўғри содда-лаштирилган характерга эга бўлмаслиги керак. Ҳар бир аниқ мақсадни белгилашда, у умумпедагогик мақсаднинг бир қисмини акс эттиришининг лозимлигига жиддий эътибор бериш зарур. Умумпедагогик мақсадларни аниқ ўқув мақсадларга айлантириш (ўқув мақсадлари батареясини тузиш) 2-схемада кўрсатилди [3].

Эталон - мақсадларни яратиш, қўллаш ва уларни тест топшириқларига айлантириш.

Энди биз умумий ҳолда тасвирланган ўқув натижаларининг эталони-талабани унга эришиш мезонини аниқлаш ҳақида фикр юритамиз. Бундай ўтишнинг умумий талаби талаба ўқитиш натижасида нималарни бажараолишини яъни, мақсадга эришганлик белгиларини аниқ ифодалашдан иборат. Масалан, а) талаба қоидани ўзлаштириш керак ва б) талаба қоидани маълум ва янги вазиятларда қўллай олади, шаклида ифодаланган ўқув мақсадларидан иккинчисини, аниқроғини танлаш лозим.

Ўқув мақсадларини аниқлаштиришнинг умумий усули уларни аниқ натижаларга эришишдаги ҳаракатларини англатувчи феълларда ифодалашдир. Масалан, «Об-ҳаво харитасида қўлланиладиган белгилардан фойдаланиш» мавзуси мақсадини, унга эришганлик натижасини англатадиган куйидаги белгиларга ёйиш мумкин. Талаба: а) об-ҳаво харитасида қўлланиладиган белгиларни эслайди; б) бу белгиларни харитада кўрсатади; в) белгилардан фойдаланиб, харитани ўқийди; г) белгилардан фойдаланиб харита тузади; д) харитадаги белгилардан фойдаланган ҳолда об-ҳаво маълумотини тузади. Н. Гронлунд келтирган бу мисолдан кўриниб турибдики, бир томондан умумий мақсадларни содда, куйи билиш даражаларидан иборат деб қараш ҳам мумкин (а ва б об-ҳаво харитасида қўлланиладиган белгиларни таниш ва кўрсатиш), иккинчи томондан эса турли билиш даражаларига мос келадиган ўқув мақсадларининг батафсил рўйхати шаклида ҳам ифодалаш мумкин. Ўқитиш натижаларининг бундай рўйхатини тузиш, ўқитувчига ўқув жараёнини юқори дидактик мақсадларга йўналтирган ҳолда онгли ва узвий равишда ташкил этиш имкониятини беради. Буни анчагина мураккаб бўлган куйидаги мақсадни ифодалашда кўриш мумкин.

«Талаба матнни ўқишда танқидий фикрлаш малакасини қўллайди» шаклидаги умумий мақсадни куйидагича аниқлаштириш мумкин. Талаба: а) мавжуд маълумотлар ва хулосаларни бир-биридан фарқлайди; б) далиллар ва тахминларни бир-биридан фарқлайди; в) сабаб-оқибат алоқаларни ажратиб кўрсатади; г) мулоҳазалардаги хатоликларни аниқлайди; д) ҳодиса моҳиятига боғлиқ бўлмаган айрим муҳим фикрларни ажратади; е) асосланган ва асосланмай берилган баҳолар чегарасини аниқлайди; ё) матн бўйича асосланган хулоса ёзади; ж) хулосаларнинг ҳаққонийлигини асослайдиган белгиларни кўрсатади.

Ўқув мақсадларини аниқлаштиришга оид бу мисол уни айнан шундай ҳаракатлар тилига айлантиришда ҳар доим ҳам қўллаш мумкин, деган хулосани бермайди. Ҳар бир ўқитувчи ўзининг шахсий тажрибаси ва фикрлаш мадания-

тидан келиб чиққан ҳолда санаб ўтилган ҳаракатни англлатувчи белгилардан мосини танлаши мумкин.

Умумий ўқув мақсадларини ифодаловчи феълларнинг намунавий рўйхати: таҳлил қилиш, ҳисоблаш, фикрни айтиш, намойиш қилиш, билиш, интерпретация қилиш, баҳолаш, тушуниш, ўзгартириш (бир шаклдан иккинчи шаклга), фойдаланиш, яратиш ва ҳ.к.

Аниқлаштирилган ўқув мақсадларининг бир неча турлари бўйича феъллар рўйхатини келтирамиз.

Ижодий турдаги ўқув мақсадлари учун қўлланиладиган (изланувчи ҳаракатни англатадиган) феъллар: бир шаклни турли кўринишларда такрорлаш, шаклларни ўзгартириш, такомиллаштириш, қайта гуруҳлаш, қайта кўриш, олдиндан айтиб бериш, савол қўйиш, қайта ташкил этиш, синтез қилиш, тизимлаштириш, содаллаштириш.

Оғзаки ва ёзма нутқ (нутқга оид ҳаракатлар) соҳасини англлатувчи феъллар: мулоқотга киришиш, фикрни ифодалаш, розилик (норозилик) билдириш, мақтов (маъқуллаш)ни ифодалаш, ҳамкорлик қилиш, табассум қилиш, иштирок этиш. Феълларнинг юқоридагига ўхшаш рўйхати бошқа соҳалар (умумий мантикий операциялар, умумий ўқув ҳаракатлари, математика, физика, табиётшунослик, мусиқа, иш-ҳаракатлар бўйича ҳам ўқув мақсадларини аниқлаштириш учун тузилиши мумкин.

Биз юқорида умумтаълим мақсадларидан ўқув (фан,курс) мақсадларига ва улардан аниқлаштирилган мақсадларга ўтиш йўлини ифодаладик. Баъзи ҳолларда ўқув мақсадларини янада аниқлаштиришга эҳтиёж сезилмай қолиши, ёки у ниҳоят даражада мураккаб бўлиб, ўта содаллаштириш унинг маъносини бузилишига олиб келиши мумкин. Агар мақсадларни бундай кўшимча аниқлаштириш зарур бўлса, аниқлаштиришнинг учинчи босқичи - деталлаштириш (қисмларга ажратиш) ни ҳам қўллаш мумкин. Мисол тариқасида «Ёзма матн аҳамиятини тушуниш» бўйича ўқув мақсадининг уч босқичли аниқлаштиришни кўриб чиқамиз:

1. Ёзма матн аҳамиятини тушуниш.

1.1. Парчадаги яққол кўришиб турган маълумотларни белгиланг:

- аниқ деталлар (номлар, саналар, воқеалар)нинг тагига чизинг;
- парча мазмунини тўлароқ билдирадиган фикрларни ажратинг;
- парчанинг асосий маъносини тасдиқловчи далилларни сананг.

1.2. Парчанинг асосий маъносини ажратинг:

- асосий маънони англлатувчи гапнинг тагига чизинг;
- парча учун сарлавҳа ўйлаб топинг.

1.3. Парча маъносини яқунланг:

- парча конспектини ёзинг.

1.4. Парча мазмунидан унда яққол очилмаган ғоя ва муносабатларни ажратинг:

- парча мазмунида айтилмаган, лекин айтилиши назарда тутилган фикрларни айтинг;
- парчада белгиланган ҳаракат ва воқеаларни, уларнинг кўпроқ учрайдиган кетма-кетлиги бўйича сананг;

- парчада ифодаланган ҳаракат ва воқеаларнинг эҳтимоллиги кўпроқ учрайдиган натижаларини танлаб, ифодаланг;
- парчада келтирилган ғоя, ҳодиса ва нарсаларнинг ўзаро боғловчи ва умумлаштирувчисини тушунтиринг.

Баъзи ҳолларда белгиланган ўқув мақсадларига эришиш учун фаолиятнинг ўзинигина аниқ тасаввур этиш етарли бўлмаслиги мумкин. Ваҳоланки, ўқув вақти танқислиги (яъни ташқи шароит) натижасида ҳам ўқитувчи белгиланган натижага эриша олмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда айрим дидакт олимлар таклиф этган ташҳисланувчан ўқув мақсадларининг қуйидаги тўрт компонентли таркибидан фойдаланиш лозим: а) ташқи шароитлар тавсифи; б) фаолият (ёки кузатиладиган ҳаракатлар) кутиладиган натижа; в) уларни эталонга хос белгилари (мезонлари); г) баҳолаш (ўлчаш) услублари. Булар талаба эришиши зарур бўлган эталон сифатида намоён бўлади.

Математика фанидан мисол келтирайлик. Умумий ўқув мақсадларидан бири - геометрик масалаларни ечишда ижодий ва тизимий ёндашишни уйғунлаштиришдан иборат бўлсин. **Эталон-мақсад** қуйидагилардан иборат бўлади :

Шароит: а) талаба учун янги турдаги геометрик масалани яхшилаб шакллантириш (тузиш); б) масалани ечиш учун зарур бўлган теоремани олдиндан ўзлаштириш.

Кутиладиган натижа: а) масала ечишга оид бир неча тенг кучли (альтернатив) усулларни илгари суриш; б) қўлланиладиган теоремага энг мос келадиган «чиройли» усулни танлаш.

Баҳолаш мезони ва усули: а) миқдори жиҳатдан бир соат давомида камида икки хил ечиш усулини эгаллаш, сифат мезони - 80 фоиз тўғри ечиш, 60 фоиз-ўртачадан кўра юқорироқ энг «ажойиб» ечимлар (малакали эксперт-ўқитувчи мулоҳазаси бўйича).

Энди тарих фанидан мисол келтирайлик. Умумий мақсадлардан бири тарихни замонавий воқеалар билан боғлаб ўрганиш ва ўзининг манфаатдорлигини англаш. **Эталон-мақсад** қуйидагича ифодаланади:

Шароит: а) ҳозирги замон сиёсий ва иқтисодий воқеаларни билиш; б) тегишли тарихий воқеаларни олдиндан ўрганиш.

Кутиладиган натижа: а) тарихий ва замонавий ўхшашлиги ва фарқ қилувчи томонларини кўрсатиш; б) замонавий воқеалар оқибатини тахминини олдиндан тушунтириш ва олдиндан айтиб беришни илгари суриш; в) буларни тарихий воқеалардан фойдаланган ҳолда асослаш.

Баҳолаш мезони ва усули: - 60 фоиз жавобни ҳақиқатга ёки ўқитувчи фикрига мос келиши, қолган (40 фоиз) ҳолларда эса ўқитувчи фикрига биноан ўртача баҳоланади.

Мақсадларни ҳамкорликда, ўқитувчи, услубчи ва фан бўйича мутахассисдан иборат экспертлар гуруҳи ёрдамида ишлаб чиқишга ҳам мурожаат қилиш мумкин. Лекин мақсадларни бу усулда аниқлашда ҳар бир мақсад кўп тортишувлар натижасида шаклланади ва бу анчагина вақтни талаб қилади. Ҳар бир экспертнинг индивидуал фикрларини умумлаштириш ҳам анчагина куч ва вақт сарфига сабаб бўлади. Бу ўринда, мақсадларга аниқлик киритишнинг педагог олимлар Р. Мейджер (АҚШ) ва А. Ромишовски (Буюк Британия) ғояларига

асосланган тартиб фойдали бўлиши мумкин. Бу ғоя Америка ва Англия услубчи ўқитувчиларининг иш тажрибаларини ҳам акс эттиради.

Биз қуйида ана шу схеманинг М.В.Кларин томонидан бир оз такомиллаштирилган вариантыни тавсия этамиз. Бунда Р. Мейджер ва А. Ромишовскийлар фойдаланган -ўлчанадиган хулқ (кузатиладиган ҳаракат, хулқ-атвор тури) ибораси ўрнига, унга нисбатан кенгроқ маънога эга бўлган «идентификацияланувчи мақсад» ибораси ишлатилган (3-схема).

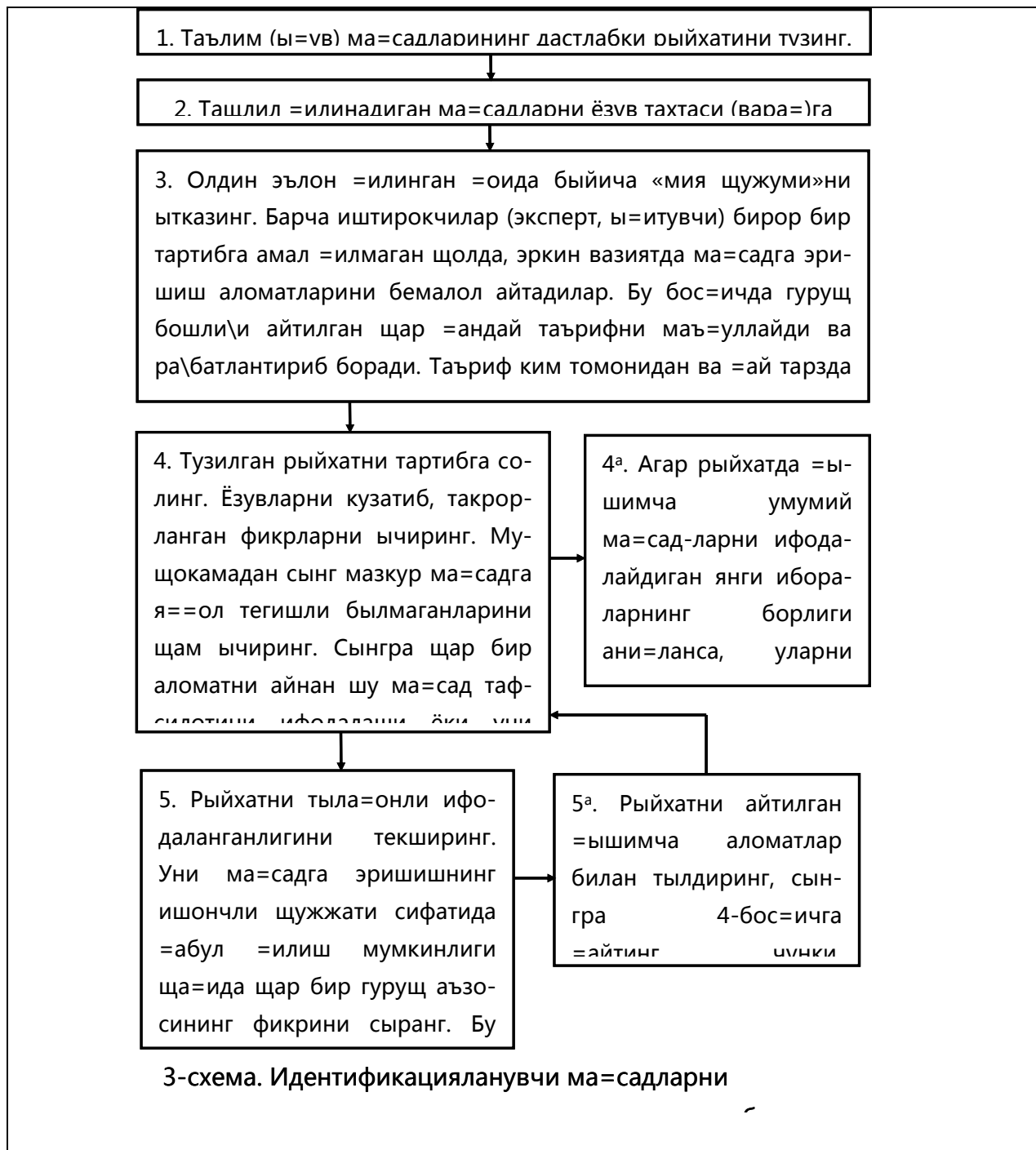
Шундай қилиб, ўқув жараёнини педагогик технология бўйича лойиҳалашда аниқлаштирилган, иложи борича идентификацияланувчи ўқув мақсадларни белгилаш жуда муҳимдир. Бунда уларнинг ҳар бир мавзу, бўлим ёки, умуман, фан бўйича сони қанча бўлишига алоҳида эътибор бериш керак.

АҚШ ва Буюк Британияда ҳар бир машғулотда ўқитувчи ва талаба учун алоҳида ўқув мақсадлари белгиланади. Бу жуда муҳимдир, чунки педагогик жараён икки томонлама характерга эга бўлиб, у ўқитиш ва ўқишдан иборат. Ўқув жараёни иштирокчиларининг ҳар бири учун алоҳида мақсадлар белгиланиши мантиқан тўғри бўлади. Бунда ўқитувчи фаолиятига (ўргатиш, тушунтириш, намоёни қилиш, оғзаки баён қилиш), ўқитувчи мақсадлари ва талаба хатти-ҳаракати орқали ифодаланган ўқитиш натижаси эса топшириқ деб юритилади.

Яъни бу ҳолда талаба дарсдан олдин хабардор бўлмаган ва дарс охирида эгаллаши зарур бўлган билим, кўникма ва малакалар топшириқ деб аталади. Ўқитишнинг мавжуд усулида айнан шунга эътибор берилмайди, яъни дарс жараёни бир томонлама (ўқитувчи ўзи учун) режалаштирилади

Ўқув топшириқлари ташҳисланувчи, ўқув жараёни эса такрорланувчан тавсифга эга бўлиши учун ҳар бир мақсад, унга эришилганликни аниқ ва қатъий бир маънода ўлчаш мумкин бўладиган даражада белгиланиши зарур.

Ўқув мақсадларининг ташҳисланувчи эканлиги талабаларда шаклланаётган маълум сифат ёки хусусиятларни ўлчаш ва баҳолаш мумкинлиги билан белгиланади. Бунинг учун ўқув мақсадлари аниқ ва равшан шаклда ифодаланиши, уларни ўлчаш усуллари ва баҳолаш мезонининг мавжуд бўлиши зарур.

Республикамызда таълим стандартларига амал қилаётган хозирги даврда барча ўқитувчилар бу стандарт талабларига мос бўлган ягона ўқув натижаларига эришишлари, яъни ўқув жараёни ҳам ишлаб чиқариш жараёни каби такрорланувчан характерга эга бўлиши зарур. Бунинг учун энг аввало, ўқув мақсадларини аниқлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Педагогик технология тарафдорлари ҳар бир машғулотнинг мақсадлари, ундаги янги ўқув бирликларининг сонига мос бўлиши ва уларни талабаларнинг ташқаридан кузатиладиган ҳатти-ҳаракатлари орқали ифодалашни таклиф қиладилар. Бундай ўқув бирликлар сони ҳар бир машғулотда 6-7 та бўлиши мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади, чунки бундан ортиқ янги ахборотларни талабалар тўла идрок қила олмасликлари ва хотирада сақлаб қола олмасликлари аниқланган. **Масалан, касб-хунар коллежлари ўқув режасидаги «Қурилиш машиналари ва кичик механизмлар»**

фанининг «Машина деталлари тўғрисида умумий маълумотлар» мавзуси бўйича машғулотнинг аниқлаштирилган ўқув мақсадлари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин.

Талаба бу мавзунини тўла ўзлаштиргандан сўнг:

Когнитив (билишга оид) соҳада:

- «машина» тушунчаси таърифини билади;
- машинани ташкил этувчи асосий қисмларни санаб кўрсатади;
- машина қисмлари қандай металллардан тайёрланганлигини фарқлайди;
- металлларнинг хоссаларини тушунтиради;
- машинасозликда стандартнинг аҳамиятини тушунтиради;
- машиналарнинг қурилишдаги аҳамиятини баҳолай олади.

Психомотор (ҳаракатга оид) соҳада:

- кичик механизмларни қисмларга ажратиш ва йиғишни уддалайди.

Аффектив (ҳиссиётга оид) соҳада:

- машина ва кичик механизмларни қурилишдаги аҳамиятини ҳис этади;
- қурилишда машина ва кичик механизмлардан самарали ва мақсадга мувофиқ ҳолда фойдаланиш зарурлигини англайди.

Ўқув мақсадлари бундай кўринишда аниқланганда, биринчидан, уларга эришилганликни аниқ ўлчаш имкониятига эга бўлинади, иккинчидан, тест ёки бошқа шаклдаги назорат топшириқлари бу мақсадларга мувофиқ ҳолда тузилганда ўқув материалининг асосий мазмунини тўла қамраб олишга эришилади, учинчидан эса, айнан бир машғулот ўқув мақсадларининг бир хил ва аниқ бўлиши муайян фандан дарс берувчи барча ўқитувчиларнинг бир хил (яъни таълим стандартидаги) якуний ўқув натижаларига эришишларини кафолатлайди. Бу бўлажак ўқув жараёнининг лойиҳалашда ҳам катта аҳамиятга эга бўлади. Яъни ўқитиш натижаларига қараб, ўқув мақсадлари (назорат топшириқлари) мазмунига ҳамда ўқув жараёни дидактик конструкциялари мазмунига тузатишлар киритиб борилади. Бу эса ўқув жараёнини доимо ривожланиб ва такомиллашиб борувчи педагогик тизим эканлигини таъминлайди. Педагогик технологияда аниқлаштирилган ўқув мақсадларининг талабаларни ташқаридан кузатиладиган хатти-ҳаракатини англлатувчи феълларда ифодалаш қабул қилинганлигини юқорида таъкидлаб ўтилган эди.

Ўқув мақсадларини аниқлаштиришга жуда кўп вақт сарфланади, лекин бу ўқитувчи фаолиятининг муҳим томонларини-ўқув жараёнини режалаш, назорат қилиш ва баҳолашни қамраб олганлиги эса унинг аҳамиятини янада оширади. Шунингдек, ўқув мақсадларини аниқлаштиришнинг яна бир аҳамияти, уларни бевосита тест топшириқларига айлантириш мумкинлигидадир. Аниқ ўқув мақсадларини бевосита тест топшириқларига айлантиришга мисоллар 7-жадвалда келтирилган.

Ушбу қўлланмада ҳар бир мавзуга оид тест топшириқларининг тузилганлиги, ўқув мақсадларини тест топшириқларига айлантириш учун намуна бўлиши мумкин

Ўқув мақсадларини тест топшириқларга айлантириш

7-жадвал.

Ҳаракатни ифодаловчи феъллар	Аниқ ҳаракат турлари (кўринишлари)	Тест топшириқлар намунаси
Тадбиқ доирасини чегараланг	Объект ёки ходисаларнинг алоҳида қисмларини кўрсатинг, белгиланг, гуруҳларга ажратинг	«Қуйидагилардан қайси бири далил (Д), қайсилари эса фикр (Ф) эканлигини аниқланг».
Таърифланг	Аниқ қиймат ёки муҳим тавсифларни ифодалайдиган оғзаки ёки ёзма таърифни баён қилинг.	«Қуйидаги ибораларнинг ҳар бирига таъриф беринг».
Ёзма равишда ифодаланг	Асосий белгилар, хусусиятлар ва ўзаро мақсадларни характерловчи оғзаки, таърифни ёзма шаклда баён қилинг.	«Ҳаво намлигини ўлчаш йўллари баён қилинг».
Конструкцияланг	Акс эттириш, яшаш, йиғиш, тайёрлаш.	«Берилган катталикларни акс эттирувчи диаграмма тузинг».

Мустақил таълим учун топшириқлар

1. Бихевиоризмга оид қўшимча маълумотни [4] адабиётдан ўқиб, конспектлаштиринг.

2. Мутахассислик бўйича касб-ҳунар коллежи ўқув режасидаги махсус (умумтехник) фан бўйича 10 та мавзу бўйича аниқлаштирилган ўқув мақсадларини тузинг.

3. Назорат тестларини ечиб, белгиланган ўқув мақсадларига эришганлик даражангизни аниқланг. Юқорироқ балл олмақчи бўлсангиз, мавзу матнига муурожаат қилинг.

Назорат учун тест топшириқлари

I. Бихевиоризм инсон психикасини ўрганиш фақат унинг ташқаридан кузатиш имконияти бўлган а) _____ ва б) _____ ни таҳлил қилишдан иборат деб тасаввур қилади.

II. Бихевиористик ўқитиш схемасини кўрсатинг.

A. $S \rightarrow P \rightarrow R$

B. $S \rightarrow R \rightarrow P$

G. $R \rightarrow S \rightarrow P$

D. $P \rightarrow R \rightarrow S$

III. Бихевиористик усулда ўқитишни талабаларга касб ўргатиш жараёнида қўллаш мумкинми?

- A) Ҳа.
- Б) Йўқ.
- В) Билмайман.

IV. Эталон - мақсаднинг таркибий қисмлари: а) шароит; б) _____; в) баҳолаш мезони.

V. Ўқув мақсадларини аниқлаштиришда _____ фойдаланилади.

VI. Агар ўқув мақсадларини ўта аниқлаштириш имконияти бўлмаса, _____ тоифаларидан фойдаланилади.

VII. «Об-ҳаво харитасида қўлланиладиган белгиларидан фойдаланиш» мавзуси бўйича ўқув мақсадларини аниқлаштириш кетма-кетлигини топинг.

- A. Об-ҳаво харитасида қўлланиладиган белгиларни эслайди;
- Б. Белгиларни харитада кўрсатади.
- В. Харитадаги белгилардан фойдаланиб, об-ҳаво маълумотини тузади.
- Г. Белгилардан фойдаланиб харитани ўқийди.
- Д. Белгилардан фойдаланиб, об-ҳаво харитасини тузади.

VIII. Ўқув мақсадларини кимлар тузиши мақсадга мувофиқ?

- A) директор, директор ўринбосари, ўқитувчи.
- Б) ўқитувчи, услубчи, фан бўйича мутахассис.
- В) ўқитувчи, бош уста, усталар.

IX. Ўқув мақсадларини аниқлаштиришда «_____» усулидан фойдаланиши ижобий натижа беради.

X. Идентификацияланган ўқув мақсадлари бу:

- A) унга эришилганликни аниқ ўлчаш мумкин бўлган ўқув мақсадлари.
- Б) талаба фаолияти билан ифодаланган ўқув мақсадлари.
- В) ўқитувчи фаолияти билан ифодаланган ўқув мақсадлари.
- Г) фан мавзуси бўйича белгиланган ўқув мақсадлари.

XI. Ўқув мақсадларини тест топшириқларига айланттириш кетма-кетлигини кўрсатинг.

- A) аниқ ҳаракат турларини танлаш.
- Б) ҳаракатни ифодаловчи феълни танлаш.
- В) тест топшириқларини тузиш.
- Г) ўқув мақсадларини аниқлаштириш.

Тўғри жавоблар

Топши- риклар	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
Жавоблар	A) хагги- харакатни B) нуқтни	Б	А	Кутиладиган натига	фeълларда	ясининг юқори	1-А, 2-Б, 3-Г, 4-Д, 5-В	Б	«мия хужуми»	А, Г	1-Б, 2-А, 3-В

Фойдаланилган адабиётлар

а) асосий адабиётлар

1. Беспалько В.П., Татур Ю.Г. Системно-услугическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалистов. -М.: “Вўсш. шк.”, 1989. -144 с.
2. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе.- М: “Зна-ние”, 1989. - 80 с.
3. Фарберман Б. Л. Прогрессивнўе педагогические технологии. -Т.: ИПВССШ. 1999. - 84 с.

б) кўшимча адабиётлар.

4. /озиев Э. Тафаккур психологияси. Т.: “Ўқитувчи”, 1990- 184 б.

II бўлим. Тестшунослик асослари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 5 февралдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий ўқув юртлари учун талабаларни тест усулида қабул қилиш тўғрисида»ги Қарори Ўзбекистонда МДХ давлатлари ичида биринчи бўлиб тестшуносликдан фойдаланишга кенг йўл очиб берди. Жаҳон педагогикаси ва психологиясида мустаҳкам ўрин олган тест усули мамлакатимиз таълим тизимида жадаллик билан тадбиқ қилинмоқда. Республика Давлат Тест марказининг фаолият кўрсатаётганлиги мамлакатимизда тестшуносликнинг давлат аҳамиятига эга бўлган масала даражасига кўтарилганлигининг яққол далилидир.

Педагогик тестлар АҚШ, Нидерландия, Англия, Туркия, Жанубий Корея, Япония ва бошқа кўпгина мамлакатларда кенг ривож топди. Ушбу рўйхатга асосан турмуш даражаси юқори бўлган мамлакатлар кирганлиги тасодиф эмас. Бунда куйидаги занжирли боғланиш мавжуд: тестларни қўллаш таълим сифати-га ижобий таъсир кўрсатади; таълим сифати эса бошқарув сифати билан боғлиқ; оқилона бошқарув эса аҳоли турмуш даражасини ошириш учун замин яратади.

Тестшунослик батафсил баён этилиши зарур бўлган алоҳида соҳа эканлиги ва шу билан бирга тест топшириқлари педагогик технология бўйича лойиҳаланган ташҳисланувчи ўқув жараёнини амалга оширишнинг муҳим воситаси эканлигини ҳам эътиборга олиб, бу бўлимда тестшунослик тарихи (Ж. Фишер, Ф. Гамелтон, Ч. Грим, Ч. Рассел), тест усулининг афзалликлари, тест шакллари ва уларни тузишга оид дидактик талаблар ҳақида ихчам маълумот берилади.

1. Тест шакллари ва улардан фойдаланиш.

Тестнинг ривожланиш тарихи ва унинг ижобий томонлари

Тест (ингл. - синов) биринчи марта 1864 йилда Буюк Британияда Ж.Фишер томонидан талабаларнинг билим даражасини текшириш учун қўлланилган. Тест синовларининг назарий асосларини кейинчалик инглиз психологи Ф.Гамелтон ишлаб чиқди. Тест синовлари дастлаб психология фани доирасида ривожланди. XX аср бошида эса тест синовларини ишлаб чиқишда психологик ва педагогик йўналишлар бири-биридан мустақил ажрала бошлади. Педагогик тест синовлари биринчи марта америкалик психолог Э. Торндайк томонидан яратилган. Психология ва педагогикада тест синовларининг ривожланиши математик услублар ҳам қўллашни тақозо қилди. Бундай услублар ўз навбатида тестларни ишлаб чиқишга ижобий таъсир кўрсатди. XIX аср охири XX аср бошларида тест синовларига талабаларнинг ўқув қобилиятларини баҳолаш воситаси сифатида қараш анча кучайди. Айнан шу даврдан бошлаб тест синовлари икки асосий йўналиш: ақлий (интеллектуал) ривожланиш даражасини аниқлаш тестларини яратиш ва қўллаш ҳамда талабаларнинг ўқиш қобилиятларини ва билимларини баҳолашга мўлжалланган педагогик тестларни яратиш ва улардан фойдаланиш соҳалари ривожла-

на бошлади. Тест тузувчилар турли одамларда таъсирга жавоб бериш вақти бир хил эмаслигини аниқладилар, бу эса одамларнинг ақлий қобилиятларини ўрганиш зарурлиги ва турли даражадаги тестлар яратиш усули бўйича амалий ишлар олиб бориш лозимлигига олиб келади.

Тест синовларининг асосий мақсади: ҳам ўтилган дарсларни ўзлаштириш даражаси тўғрисида, ҳам навбатда ўрганилиши лозим бўлган дарс ҳажми тўғрисида ўқитувчига ахборот бериш; ўқитувчига ўқитиш услубини танлашда ёрдам беришдан иборат деб ҳисобланган.

Талабалар билимларини баҳолашнинг турли усулларини таҳлил этиб, тестларни гуруҳларга ажратишга ҳам уриниб кўрилган. Ч.Грин (1926) ўзининг «Тест нового типа» (Янги турдаги тест) номли монографиясида илгари яратилган ва ишлатиб кўрилган тестларнинг афзалликлари ва камчиликларини таҳлил қилиб қуйидаги тавсияларни берди [6]:

- тест синовлари учун мўлжалланган материал ҳажмини аниқ белгилаш ва унинг таркибидаги энг муҳим қисмларини ажратиб олиш;
- мазкур материал учун тест синовларининг энг мақбул шаклини тажриба йўли билан аниқлаш;
- талабаларнинг тест синовлари вақтида жавоб беришлари ўртача тезлиги тўғрисидаги амалий маълумотларни эътиборга олган ҳолда, тест синовларининг давом этиш вақтини белгилаш;
- тест синовлардаги фикрларни баён қилиниш тилининг тўғри-лигини ва мантиққа мувофиқлигини текшириш;
- топшириқларни мураккаблиги ортиб бориш тартибида жойлаштириш, тўғри ва нотўғри жавобларнинг доим бир навбатда алмашинишига йўл қўймаслик.

Ч.Рассел тест синовларининг натижаларини ўрганишни давом эттириб, тест синовларининг мақсади тўғрисидаги саволга жавоб беришга эришди. Расселнинг фикрича, тест синовларининг мақсади талабаларнинг билимларини баҳолаш ёки уларнинг ақлий ривожланиши даражасини аниқлаш билан чекланмайди ва тестларни қуйидаги ҳолларда: қайси материалдан бошлаб ўрганиш зарурлигини таъминлашда; талабаларни гуруҳларга тақсимлашда; ўқитиш жараёнида содир бўладиган қийинчиликларни олдиндан аниқлашда; шунингдек, мамлакатнинг турли ҳудудларидаги ўқув юртларида муайян ёш давридаги ёшдаги талабаларнинг ютуқларини таққослашда қўллаш мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, Америка мактаб директорлари Ассоциациясининг тест синови ўтказмасдан таълим бериш мантиқсизликдир, фақат тестни қўллаш натижасидагина назоратдан таълимга йўналтирилган қайтувчан алоқа ҳақида фикр юритиш ва сўнгра қандай йўналишида ҳаракат қилишни билиш мумкин, деган фикрлари маълумдир. Франция парламенти 1989 йилда таълимни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ҳақида қонун қабул қилди. Унда хусусан, талабалар билимини холисона баҳолаш усули бўйича ўқитувчилар мажбурий суратда тайёргарликдан ўтишлари кўзда тутилади: Бусиз 1992 йилдан бошлаб Францияда ўқитувчилик қилишга рухсат этилмайди. Шуниси қизиқки, Франция тўқсон йиллик тест анъаналарига эга бўлган давлатдир.

Ўтган асрнинг 70-йиллари охирида Питтсбургдаги Карнеги-Мелон университетининг бир гуруҳ социал-психологлари АҚШда тест ўтказишнинг замонавий аҳволини ўрганишга бағишланган махсус тадқиқот олиб бордилар. Аслида, тадқиқотчиларнинг мақсади ўқув юртларидаги тестларни кенг миқёсда қўллаш сабабларини аниқлаш эди. Бу тадқиқот натижасида қуйидагилар аниқланди: тест синовини Америка ҳаётида чуқур илдиз отган, ҳеч ким Америка мактабларида турли хилдаги стандартлаштирилган тест бўйича синовдан ўтмасдан, бошқача йўл билан билим олишни давом эттира олмайди, ишга жойлашиш, кейинчалик эса юқори лавозимга кўтарилиш ёки малака ошириш тест билан чамбарчас боғланиб кетганлиги алоҳида қайд қилинди. Тадқиқотда америкаликларни тестларга бу қадар мойилликларининг учта сабаблари келтирилди:

а) инсон омилидан имкон борича самарали тарзда хизмат манфаатлари нуқтаи назаридан фойдаланиш;

б) ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар истеъдодларни тақдирлашга интилиш;

в) америкаликларни миллий таълим стандартларни жорий этиш учун интилишлари.

Инсон эришган ютуқларни ҳолисона баҳолаш учун тестлаштиришдан оммавий суратда фойдаланиш, иқтисодий ривожланган мамлакатларда тест саноати ва тестлар бозорини вужудга келтирди.

АҚШда тўрт юздан ортиқ марказ ўзаро рақобат остида турли-туман тестларни ишлаб чиқмоқдалар. Шунингдек, тестларни тузиш ва уларни қўллаш бўйича яхши мутахассисликлар юқори даражада қадр топганлар. 1992 йилда улар АҚШдаги энг нуфузли 20 та фаолият йўналишлари рўйхатида 8-ўринни эгаллаганлар. Ўта қадрланадиган тизимлар бўйича таҳлил, маркетинг, соғлиқни сақлаш, экология, озиқ-овқат махсулотларини тақсимлаш ва компьютер технологияси ихтисосликлари эса, тегишли тарзда 15-20-ўринларга жойлаштирилган.

Собиқ Иттифок даврида тестларга асосланган фан педагогика деб юритилди ва тестлардан фойдаланишнинг дастлабки даврида жиддий хатоликларга ҳамда бузилишларга йўл қўйилди. 1936 йилдаги ВКП(б) МКнинг «Халқ маориф комиссарлиги тизимидаги педагогик бузилишлар тўғрисида»ги қарорида тестлар «буржуа» педагогикасига хос деб ҳисобланди. Бу қарор фанни мафкуравийлаштиришга ва уни мажбуран сиёсийлаштиришга қаратилган бўлиб, унда жаҳон психологияси ва педагогикаси тажрибасидан фойдаланиш инкор қилинган эди. Бу қарорга биноан, 1936 йилдан тестшунослик бўйича илмий тадқиқотлар давлат миқёсида тўхтатилди. Педагогиканин «идеалистик ва механистик» кўрсатмалари, уларни «илмий асосланмаган» «тест»ларга берилиб кетганлиги қораланди. Педагогикани сохта фан сифатида қоралаш жараёнида совет педагоглари ва психологлари талабалар билим-кўникмаларини баҳолашга қаратилган ижобий ютуқлари ҳам инкор этилди. Шунинг учун тест синовлари муаммоси педагогика ва психологияга оид адабиётларда узоқ вақт акс эттирилмади. Юқорида таъкидлаганидек, мустақил Ўзбекистонда МДХ давлатлари ичида биринчи бўлиб, 1993 йилдан тестшуносликдан фойдаланишга кенг йўл очиб берилди. Педагогик тестлар кенг миқёсда, дастлаб ўрта маълумот якунида,

олий ўқув юртига кирувчиларни қабул қилишда қўлланила бошланди. Педагогик тестларнинг замонавий назарияси педагогика, психология, мантик, ўлчовлар назарияси, математик статистика, математика, ахборот назарияси; кибернетика ва бир қатор фанларнинг туташ чегараларида ривожланмоқда. Шунингдек, тестлар илмий асосланган, энг ишончли педагогик ўлчовлар қуроли сифатида этироф этилмоқда. Педагогик тестлар инсоният тафаккури эришган муваффақиятлардан бири бўлиб, таълим жараёнининг самарадорлигини оширади. Шунинг учун ҳам келажак авлод психологик, педагогик ва касбий тестлар меъёр бўлиб қолган даврда яшаб, фаолият кўрсатадилар.

Педагогик тестлар билимларга баҳо беришнинг истиқболли усули ҳисобланади. Унинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

- **тест топшириқлари ўқув фанининг асосий мазмунини қамраб олади (имтихон билети ўзида назорат қилинадиган ўқув материалининг 4-5 фоизини қамрайди холос);**
  - **ҳамма талабалар тестнинг бир хил саволларига жавоб берадилар, бу уларнинг билимларини таққослашга имкон беради;**
  - **талабалар билимига ҳаққоний баҳо бериш мезони ошади;**
  - **тест назоратида олдиндан яратилган, ҳамма учун бир хил бўлган шкала ёрдамида, талабалар билимига бир мунча аниқ ва табақалашган баҳо қўйишга имкон беради (рейтинг);**
  - **ўқитувчи талабалар билимини назорат қилишга кам вақт сарфлайди;**
  - **бошланғич даражасини ва ҳар қандай вақт оралиғида билимларни ошириш имкониятини ўлчашга шароит яратилади;**
  - **тест назорати компьютерлаштиришга (автоматлаштиришга) қулай.**
- Бу педагогик тестлашнинг асосий афзалликларидан биридир. Ўқув жараёнининг такрорланувчанлиги ҳам айнан шунда ўз ифодасини топади.**

Умуман олганда, тест усули бирмунча технологик ҳисобланади. У билимларни ўзлаштириш сифатини назорат қилишда профессор-ўқитувчилар меҳнат унумдорлигини оширади ва ўқув дастурини чуқур ва ҳар томонлама ўзлаштирилишини таъминлайди. Педагогик тестлашнинг бу афзалликлари АҚШда муносиб баҳоланган. Абитуриент (талабгор)ларни университет ва коллежларга тест синови билан қабул қилинади. Педагогик тестларни кенг қўллаш бўйича АҚШ тажрибаси Канада, Япония, Туркия ва бошқа кўпгина мамлакатларга ёйилган.

Сифатли тест топшириқларини тузишнинг қийинлиги, тестни кенг жорий этишни мураккаблаштиради. Бу иш юқори педагогик малака ва тажриба талаб этади. Шунинг учун ҳам, АҚШда тестнинг юқори сифатини таъминлаш учун педагогик тестлашнинг махсус хизмати (ПТХ) ташкил килинган [2; 3.] Бу ташкилот тест ўтказиш амалиётини умумлаштириш ва оммалаштириш, стандартлаштирилган тестлар яратиш, тест ўтказишнинг ягона қоидалари ва тест ишлаб чиқиш усулларини такомиллаштириш масалалари билан шуғулланади. Педагогик тестлаш хизмати (ПТХ) Принстон университетиде жойлашган, унда 2300 нафар киши, шу жумладан, 250 нафар фалсафа, педагогика, психология, социология, статистик ва психологик услублар, касб танлаш

бўйича фан докторлари, шунингдек, турли фанлар бўйича фан докторлари, 200 нафар магистр, ҳар хил фанлар бўйича ўқитувчилар хизмат қилади. Тестлар ЭҲМда ишланади ва синалади. Мамлакатда педагогик тестлаш хизматида бўйсунадиган 5000 тест шахобчалари мавжуд. Тест ўтказиш учун Принстон маркази 53 ишончли шахсларга (одатда тест ўтказиладиган ўқув юртлари педагогларига) тест материаллари ва тест ўтказиш бўйича йўлланмалар юборади.

Бу мисолдан маълумки, тестлашни самарали ўтказиш педагогик тестларнинг махсус ривожланган хизмати, кенг қулоқ ёйилган тармоқ пунктлари, тестлар бўйича назария ва амалиётни ўзида акс эттирадиган катта ҳажмдаги адабиётлар мавжудлигига боғлиқ.

<p>Тест турлари ва тест топшириқлари шакллари</p>
--

Агар тестларни туркумлашда уларнинг қўллаш мақсади ва вазифаларига асосланадиган бўлсак, психологик тестлардан бошқа барча тестларни қуйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- интеллектуал ривожланиш даражасини аниқловчи тестлар;
- педагогик тестлар;
- муайян касбга яроқлилиқни аниқловчи тестлар;

Фаннинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда биз фақат педагогик тест ҳақида тўхталамиз. Адабиётларда бундай тест топшириқларининг қуйидаги шакллари баён этилади [2; 3]:

- **бирдан-бир тўғри жавоби бўлган ёпиқ топшириқлар;**
- **бир неча тўғри жавоблари назарда тутилган ёпиқ топшириқлар;**
- **битта сўз (ёки сўзлар) тушириб қолдирилган гапдан ташкил топган очик топшириқлар;**
- **тўғри кетма-кетликни аниқлаш учун топшириқлар;**
- **ўзаро боғлиқликни (мувофиқликни) аниқловчи топшириқлар;**
- айрим фанлар бўйича билимларнинг чуқурлигини аниқлаш бўйича топшириқлари;
- сонни тўлдиришга мўлжалланган топшириқлар, бунда сонлар сериясини топиш усулини аниқлаш ва уни муайян тартибда белгилаш талаб қилинади;
- қарама-қарши муносабатларни аниқлаш тестлари;
- масалалар ечишга қаратилган (математик, физик ва б.) топшириқлар;
- чизмалар ва схемаларни тушунишга қаратилган топшириқлар;
- шакллар нисбатини аниқлашга қаратилган топшириқлар;
- олинган ахборотни ўзлаштириш даражасини аниқлаш топшириқлари;
- синонимлар ва антонимларни фарқлашга оид топшириқлар;
- аналогия (айнан ўхшашлик)га оид топшириқлар;
- ўқилган матнни тушунишга оид топшириқлар;
- кўрсатмаларни бажаришга оид топшириқлар;
- билимдонликни аниқлашга доир топшириқлар;
- тафаккурни аниқловчи тестлар;
- орфографик тестлар;
- тил масалаларига доир топшириқлар ва бошқалар.

Мутахассислик (умумтехник) фанлардан тест топшириқлари тузишда ёпиқ (бир ёки бир неча тўғри жавобли), очик, мувофиқликни ва тўғри кетмакетликни аниқлашга оид тест топшириқларидан фойдаланиш тавсия этилади. Бунда бир ўқув мақсадига эришганликни турли тест топшириқлари ёрдамида аниқлаш (инвариант) тестлар тузиш ҳам мақсадга мувофиқдир [2].

Очик топшириқлар. Агар тест топшириғи матнида, унинг таянч сўзлари ёки гап тушириб қолдирилган бўлса, бундай топшириқ очик (тугалланмаган) тест деб аталади.

Бу шаклдаги тестларда талабаларнинг битта, иккита сўздан иборат қисқа ва аниқ жавоб беришлари тахмин қилинади. Бу ҳақда тестга илова қилинган йўлланмада баён этиш керак. Бланканинг бўш жойида жавоб учун зарур бўлган жой қолдирилади. Масалан, «Тест тушунчаси» _____ йилда _____ томонидан биринчи марта ишлатилган.

Ёпиқ топшириқлар. Бундай топшириқ саволдан ва бир неча жавоблардан иборат бўлади, бу жавоблардан бири тўғри, қолганлари тўғрига ўхшаш, бироқ нотўғри бўлади. Таклиф қилинадиган жавоблар сони иккитадан бештагача ва бундан кўпроқ бўлиши мумкин. Синовдан ўтувчининг танлаган жавобига кўра, тест топшириғи тегишли иккита код: 1 ёки 0 билан кодланиб, сўнгра шу ҳолда ЭҲМга киритилади.

1. Билимларни тест билан назорат қилиш адолатлилиги анъанавий шакллар билан таққосланганда:

А) ортади. Б) пасаяди.

2. Билимларни ҳар қандай вақт оралигида ошишига баҳо бериш имконини берадиган назорат тури:

А) одатдаги

Б) тестли.

«Ҳа» ва «йўқ» деган иккита жавобли ёпиқ тест топшириқлари устида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Баъзи бир топшириқлар уларнинг жавоблари икки хил маънони билдирадиган қилиб баён этилиши мумкин. Масалан: Сиз тестлар қўлланишини хуш кўрасизми? - Ҳа (хуш кўраман). Йўқ (хуш кўрмайман). Бундай ҳолларда жавоблар учун «тўғри» ва «нотўғри» сўзларни ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Масалан:

Ёпиқ тест топшириқлари билимларни компьютердан фойдаланиб назорат қилишга қулай.

А) Тўғри.

Б) Нотўғри.

Иккита жавоби бўлган ёпиқ шаклдаги топшириқлар қўлланишнинг асосий вазифаси - шу фандан синовдан ўтувчининг биринчи тест топшириқларидаёқ билим даражасини тезда текшириб кўришдан иборат. Автоматлаштирилган ўқитиш тизимларида (АЎТ) бундай топшириқлар бошланғич босқичнинг ўзидаёқ талабанинг умумий тайёргарлигини тахминий баҳолаш ва ўқитишнинг кейинги йўналишини - мураккаб ёки осонлаштирилган дастур бўйича олиб бориш масаласини ҳал қилишга имкон беради.

Тест топшириғида жавоблар қанча кўп бўлса, тўғри жавобни тасодифан топиш эҳтимоли шунчалик кам бўлади. Амалиётда бешта жавоби бўлган топшириқларга эга бўлиш етарли ҳисобланади (бу ҳолда битта топшириққа тўғри жавоб бериш эҳтимоли 0,2 ни ташкил этади.) Жавоби бешта бўлган тест топшириқларига қуйидаги мисолни келтириш мумкин.

«Тўртинчи ўлчов» деган физика-математика атамаси қайси тушунчага тааллуқли:

- А) Оғирликка.
  - Б) Ҳажмга.
  - В) Вақтга.
  - Г) Тезликка
  - Д) Тезланишга.
- Тўғри жавоб: В.

Бу топшириқни латент, яъни яширин маъноли топшириқлар қаторига киритиш мумкин. Тўртинчи ўлчов - эҳтимоллик назариясида қўлланиладиган тушунчадир. Шунинг учун тўғри жавоб берган синондан ўтувчини бу назариянинг “ҳаммабоп баёнидан хабардор” деб тахмин қилиш мумкин. Ёпиқ топшириқларда тўғри жавоблар бир нечта ёки, жавобларнинг ҳаммаси ҳам тўғри бўлиши мумкин.

Масалан: Педагогик инновацияни характерловчи белгиларини кўрсатинг.

- А. Педагогик тизимни такомиллаштиришга йўналтирилган барча ўзгаришлар.
- Б. Ўқув-тарбиявий жараён самарадорлигини ошириш учун киритилган янгилик.
- В. Педагогик тизимнинг айрим қисмларини юқори самара берувчи бошқа қисмлар билан алмаштириш.
- Г. Педагогик тизимнинг ички имкониятларини ишга солиш ва юқорирок натижага эришиш.
- Д. Ҳамма жавоблар тўғри.

Тўғри жавоб: Д.

Ўзаро боғланган қисқа ёпиқ топшириқлар занжирчаси билимларнинг ҳар қандай мураккаб ўқув материални ўзлаштириш сифатини текширишга имкон беради. Ёпиқ тестларни ишлаб чиқишда нотўғри, бироқ тўғрига ўхшаб кўринган жавобларни таърифлаш асосий қийинчиликни ташкил қилади. Агар улар муваффақиятсиз тузилган бўлса, тўғри жавоб улар орасида ажралиб туради ва ҳатто яхши билмайдиган талаба ҳам уни осонликча топиши мумкин. Бу ҳолда топшириқ ўзининг текширувчи функциясини йўқотади. Топшириқ яроқли бўлиши учун ҳамма жавоблар талабани ўзига жалб этадиган бўлиши зарур. Шундагина тест муваффақиятли тузилган деб ҳисобланади. Ҳар бир нотўғри жавобнинг ўзига жалб этадиган томони, шу жавобни танланган талабларнинг салмоғи билан белгиланади. Бу улуш нечоғли юқори бўлса, мазкур жавоб яхши таърифланган бўлади. Агар талабалар яққол нотўғри жавобни тўғри жавоб сифатида танласалар, бундай жавобни алмаштириш лозим.

Мувофиқликка оид топшириқлар. Уларнинг моҳияти бир кўп сонли элементларнинг бошқа элементларга мувофиқлигини аниқлашга асосланган. Бу топшириқлар «мувофиқлик аниқлансин» деган иккита сўздан иборат конструкция асосида тузилади.

Масалан:

«Тико» автомобили двигателидаги асосий деталларнинг қуйидаги механизмларга мувофиқлиги аниқлансин.

1. Кривошип-шатун механизми.

2. Газ тақсимлаш механизми.

А. Тирсакли вал

Б. Коромисло

В. Клапан

Г. Поршен

Д. Шатун

Е. Пружина

Ё. Қистирмалар

Ж. Тақсимлаш ва-
ли

З. Поршен бар-
моқлари

И. Йўналтирувчи
втулка

К. Халқалар

Л. Тишли ғилди-
рак

Тўғри жавоб: 1-А,Г,Д,Ё,З,К; 2-Б,В,Е,Ж,И,Л

Кетма-кетликнинг тўғрилигини аниқлашга оид топшириқлардан асосан касб-хунар тайёргарлиги даражасига баҳо бериш учун фойдаланилади. Улар ҳаракатлар, операциялар, муҳокамалар, ҳисоб-китоб малакаларини эгаллаш, механизмларни йиғиш ва ажратиш кетма-кетлигининг ўқлаштирилганлигини текшириш учун қўлланилиши мақсадга мувофиқдир. Бунда синовдан ўтаётганга «тўғри кетма-кетлик аниқлансин», деган йўлланма берилади. Масалан:

1) ЗИЛ-131 автомобили ўзгарувчан ток генератори ток занжирининг ула-нишининг тўғри кетма-кетлигини аниқланг

А. Чўтка

Б. Улаш қалпоғи

В. Вольтметр

Г. Якор чўлғами

Д. Статор

Е. Амперметр

Ё. Аккумулятор
Ж. Босим датчиги

Тўғри жавоб: 1-А, 2-Г, 3-Д, 4-Б

2) Тўғри кетма-кетлик аниқлансин: «Занжирнинг бир қисми учун Ом қонунини таърифланг».

- А. Тўғри пропорционал
- Б. Тесқари пропорционал
- В. Қаршилиқ
- Г. Кучланиш
- Д. Ток кучи

Тўғри жавоб: 1-Д, 2-Г, 3-А, 4-В, 5-Б.

Бундай топшириқлар тартибсиз сўзлар йиғиндисидан таърифлар, қонунлар, муҳокамалар яратишга ҳам имкон беради. Механизмларнинг қисмларга ажратиш ва йиғиш, технологик жараёнларнинг кечиш кетма-кетлигига оид тестлардан кенг кўламда фойдаланиш мумкин.

Мустақил таълим учун топшириқлар

1. Қуйидаги матнни ўқиб конспеклаштиринг:

«Ютуқлар тестлари ва мезоний йўналтирилган тестлар»[2]:

Ютуқлар (меъёрий йўналтирилган) тестлар - синалаётган талабанинг муайян билимлар ва малакаларни эгаллаш даражасини аниқлайдиган педагогик ташхислаш услубларидан биридир. «Ютуқлар тестлари» деган атаманинг ўзи ҳам педагогикадан олинган. Ютуқлар тестлари ўқитиш жараёнида ўзлаштирилган билимларни аниқлайди. Одатда, ютуқлар тестлари саволлари бўлган махсус бланкаларда тўлдирилади. Синовдан ўтаётганларга бир неча кўникмалар орасидаги сўзлардан ташкил топган тўғри жавобни танлаш ёки графикдаги саволлар тасвирланган шароитни тўғри акс эттирадиган эгри чизиқлардан бирини кўрсатиш талаб этилади. Агар улар тегишлича батартиб тузилган бўлса, уларнинг мазмуни ўрганилаётган фанга мос бўлади. Улар баҳо қўйиш тартибига тасодифий далиллар таъсир қилишига йўл қўймайди. Ютуқлар тестлари ўқитилаётган талабаларнинг билимлари ва кўникмаларининг ҳақиқатан ҳам ўзлаштириш лозим бўлган билимларга мувофиқ келиши тўғрисидаги ахборотни акс эттиради [2].

Ютуқлар тестларнинг натижалари биринчи галда уларни олдиндан тузилган меъёрлар билан солиштирилганда изоҳланади. АҚШда репрезентатив танлашларда мактабнинг ҳар бир синфи ва коллежнинг ҳар бир курси учун асосий ўқув фанларидан ютуқларнинг меъёрлари ишлаб чиқилган. Шундай қилиб, мактабда маълум синф талабаларини тестдан ўтказишда, уларнинг натижалари давлат миқёсидаги танловда олинган ўртача натижалар билан солиштирилади (репрезентативлиги аниқланади).

Ютуқлар тестлари муайян қоидаларга биноан тузилади, унинг қийинлик даражаси Гауссинг нормал тақсимот қонунига мувофиқ аниқланади.

Рқ п/Н Бу ерда N - тестдаги топшириқларнинг умумий сони, п - тўғри бажарилган топшириқлар сони.

Қийинлик даражаси 0,5 бўлган тест энг юқори даражадаги ажратиш қобилиятига эга бўлади. Топшириқ қийинлиги 1,0 ва 0 га нечоғлик яқин бўлса, унинг ёрдамида шунчалик оз табақалашган ахборотни олиш мумкин. Ва аксинча, қийинлик даражаси 0,50 га нечоғлик яқин бўлса, унинг биладиган талабаларни билмайдиган талабалардан ажратиш қобилияти шунчалик юқори бўлади. Бу 50x50қ2500 та таққослаш ахбороти ёки битларни беради. Рқ0,70 да 70x30қ2100 бит ҳосил қиламиз. Шунга мувофиқ ҳолда Рқ80 бўлганда, 80x20қ1600 бит, Рқ0,10 бўлганда 90x10қ900 бит, Рқ1. 00 да 100x0қ0 битга эга бўламиз.

Шундай қилиб, ютуқлар тест топшириқларининг 50 фоизини бажариш яхши натижани билдириши мумкин, бу ўқув мақсадларини 100 фоиз рўёбга чиқарилганига мос келади. Ютуқлар тестларида Рқ0,80-1,00 га тенг натижани амалда фақат аълочилар ва ўта истеъдодли талабалар олишлари мумкин.

Мезоний йўналтирилган тестлар ўқув натижаларига бошқа тамойилда баҳо беришга асосланган. Улар талабанинг ўқув ёки касб-ҳунарга оид муайян топшириқларни бажариш учун зарур ва етарли бўлган билимлар, кўникмалар ва ақл-заковатини аниқлаб беради. Бу билимларнинг борлиги ёки йўқлиги унга мезон бўлиб ҳисобланади. Тест натижалари, одатда, тўғри ечилган топшириқлар сонининг топшириқларнинг умумий сонига нисбати билан баҳоланади.

Ҳозирги даврда педагогика амалиёти ютуқлар тестларига ҳам, мезоний йўналтирилган тестларга ҳам муҳтож. Муайян педагогик вазифаларни аниқ ҳал қилишда бу тестлардан қай бири афзал? Ютуқлар тестларини тайёрлаш кўп вақт ва воситалар сарфлашни талаб этади, бироқ бундай тест текшириладиган ўқув фанига оид билимларни интеграл, комплекс баҳолаш имконини беради.

Ютуқлар тестлари кўпинча ўқув юртларига кириш имтиҳонлари, конкурс ва олимпиадаларда, мезоний йўналтирилган тестлар эса бевосита ўқув жараёнида қўлланилади.

2. Назорат тестларини ечиб, белгиланган ўқув мақсадларига эришганлик даражангизни аниқланг. Юқорироқ балл олмоқчи бўлсангиз, мавзу матнига муурожаат қилинг.

3. Мутахассислик бўйича коллеж ўқув режасидаги махсус (умумтехник) фандан 20 та турли шакл ва кўринишдаги тест топшириқлар тузинг.

Назорат учун тест топшириқлар

I. Тест синови биринчи марта а) _____ йилда Буюк Британияда б) _____ томонидан талабалар билим даражасини текшириш учун қўлланилган.

II. Тест синови дастлаб психология фани доирасида ривожланиб борди.

А - Ҳа, Б - Йўқ, В - Билмайман.

III. Тест синовини ривожланишига ҳисса қўшган олимлар:

А. Гамелтон
Б. Торндайк.
В. Грин.
Г. Рассел.

Д. Ҳаммаси тўғри.

IV. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг _____ да қабул қилган қарорига биноан мамлакатимизда тест синовларидан фойдаланишга кенг йўл очилди.

V. Тест топшириқлари гуруҳларини аниқланг.

- A. Психологик тестлар.
- B. Педагогик тестлар.
- B. Интеллектуаллик коэффициентини аниқловчи тестлар.
- Г. Муайян касбга яроқлилиқни аниқловчи тестлар.
- Д. Орфографик тестлар.
- E. Ўқилган матнни тушунишга оид тестлар.

VI. Техник фанларни ўқитишда педагогик тест топшириқларнинг қуйидаги шаклларида кўпроқ фойдаланиш мумкин:

- A. Очиқ топшириқлар.
- B. _____
- B. Бир неча тўғри жавобли ёпик топшириқлар.
- Г. _____
- Д. _____

VII. Мувофиқликни аниқланг.

- 1. Ютуқлар тестлари. A. Ўқув жараёнида қўлланади.
- B. Олимпиада, танлов, кириш
- 2. Мезоний йўналтирилган тестлар. имтиҳонларида қўлланади.

VIII. Мезоний йўналтирилган тестлар фойдаланишга яроқли бўлиши учун $P=0,5$, яъни синалувчиларнинг 50 фоизи топшириқларнинг _____ га тўғри жавоб беришлари зарур.

IX. Ютуқлар тест топшириқларининг ажратиш қобилияти _____ бит бўлганда, у фойдаланишга яроқли бўлиб ҳисобланади.

Тўғри жавоблар

Топ-ши-риқлар	I	II	III	IV	V	VI	VI I	VIII	IX
---------------	---	----	-----	----	---	----	---------	------	----

Жа- воб- лар	а) 1864; б) Фишер	А.	Д.	5 феврал 1993 йил	А, Б, В, Г.	Б. Битта тўғри жавобли ёпиқ тест. Г. кетма- кетликни аниқловчи тест. Д. Ўзаро	1-Б, 2-А	50 фоизига	2500
--------------------	-------------------	----	----	-------------------	-------------	--	----------	------------	------

Фойдаланилган адабиётлар

а) асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасида олий ўқув юртлири учун талабаларни тест усулида саралаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори. 1993 йил 5 февраль (Наманган ҳақиқати 1995 й. 6 феврал).
2. Фарберман Б.Л. Составление педагогических тестов. Т.: ТАДИ. 1992. - 74 с.
3. Фарберман Б.Л. Услугуь разработки и применение педагогических тестов. Т.: РУМЦ. 1995. - 116 с.
4. Вендровская Р. Б. Тестуь в американской системе образования. // Педагогика, 2001, №2. С. 96-102.

б) қўшимча адабиётлар

5. Мўхайличев Е. А. Норов Ш. К. Дидактические тестуь в системе многоэтапного контроля знаний студентов. Бух.ИЛПП, 1995. - 24 с.
6. Усмонова М. Н. Педагогические тестирование: история развития и современное состояние. Т.: “Адолат”, 1995. - 160 с.
7. Фарберман Б. Л. Таълимда энг муҳим янгилик. // “Маърифат” 1995 йил. 24 май.

2. Тест топшириқларини тузиш услуги

Тест топшиқларига қўйиладиган дидактик талаблар

Тузилган тест топшириқларининг ҳаммасини ҳам бирдек қўллашга яроқли деб бўлмайди. Тест саволлари мукамал бўлиши учун уларни тузишда бир қанча талабларга риоя қилиш зарур [4]. Булар қуйидагилардан иборат: тест топшириқлари мазмунининг ўқув мақсадига мувофиқлиги; материалнинг аҳамиятлилиги; илмий аниқлик; изчиллик; тўқислик ва уйғунлик; ўзлаштириш даражасига кўра табақалашганлиги; самарадорлик (кумулятивлик); тил равонлиги ва аниқлиги; бир маънолилик; вақтнинг қатъий белгиланиши; ихчамлик; мураккаблик меъёри; тўғри жавобда қўшимча белгиларининг мавжуд эмаслиги; вариативлик; шаклан ва мазмунан ўзаро боғлиқлик.

Энди мазкур талабларни бирма-бир қисқача кўриб чиқайлик.

1. **Ўқув мақсадига мувофиқлиги.** Тест топшириқларининг мазмуни аниқлаштирилган (идентификацияланган) ўқув мақсадларига мувофиқ бўлиши

лозим. Ўқув мақсадлари мажмуи Блум таксономияси бўйича иерархик тузилишига эга. Шунинг учун нисбатан яқин мақсадни амалга оширмай туриб, умумий (нисбатан олис) мақсадга эришиб бўлмайди. Ҳар бир тест саволи маълум бир ўқув мақсадининг рўёбга чиқишини таъминлаши зарур.

2. **Материалнинг аҳамиятлилиги.** Тест саволларига ўқув материалнинг энг муҳим, асосий қисмларини киритиш лозим. Тестда топшириқлар сони, одатда, чекланган бўлади. Бинобарин, тўғридан-тўғри кўйилаётган масалада барча мавзулар тўлиқ қамраб олинмаган бўлиши мумкин. Талабанинг умумий ҳолатдан хусусий ҳулосага келиши (дедуктив) ва аксинча, айрим далиллардан умумий ҳулосалар (индуктив) чиқара олиши, унинг назарий қоидаларни алоҳида ҳолатларда қўллашни нечоғлик ўзлаштириб олганини, тафсилотларни билиши эса назарий асосларни тушунтира олиш қобилиятларини кўрсатади.

3. **Илмий аниқлик.** Тестга мушоҳада, билим орқали асослаш мумкин бўлган ҳаққоний маълумотлар киритилади. Фандаги мунозарали қарашларни тест саволларига киритиш тавсия этилмайди. Тест топшириқлари табиати, аввалдан маълум, аниқ жавоб беришни тақозо этади.

4. **Изчиллик.** Тестдаги топшириқлар маълум бир фанга таалукли, умумий билим моҳиятига кўра ўзаро боғлиқ бўлиши лозим. Изчиллик айтилган топшириқ жавобини умумий тест натижаларига нисбатан муносабатида (коррелятив) кўринади.

5. **Тўқислик ва уйғунлик.** Тестдаги топшириқларнинг умумий сони мавзу ва қисмларга нисбатан мувофиқ тақсимланиши аҳамиятли. Бу талаб тест режасини ишлаб чиқишда амалга оширилиши лозим.

6. **Ўзлаштириш даражасига кўра табақаланганлиги.** Ўқув материалнинг маълум бир таркибий қисмига оид ўзлаштириш даражаси турлича (билиш, эслаб қолганини тасвирлаш, самарадор билимлар ва ижодий фикрлаш) бўлган тест топшириқларини тузиш лозим. Бу талаб ҳам тест режасини ишлаб чиқишда амалга оширилиши лозим.

Билиш даражасидаги тест топшириқлари аввал ўзлаштириб олинган маълумотларни қайта тиклашга асосланади. Бунда хотира қуввати катта аҳамиятга эга бўлади.

Репродуктив даражадаги тестларда эса, талаба олдин ўзлаштирилган маълумотлар асосида мустақил фикрлайди, топшириқ бажарганда эса, фанда аввалдан маълум бўлган қоида ва алгоритмларга (йўлланмаларга) суянади. Бундай ҳолда у, эса қолганни тасвирлаш, қайта тиклаш йўлидан боради.

Самарадор мустақам билимлар ва ижодий фикрлашга оид тест топшириқлари эса синалаётган шахснинг маълум умумий услубларни топшириқда кўрсатилган аниқ шарт-шароитларга мустақил қўллаш лаёқатини синайди. Самарадор билимлар ва ижодий фикрлаш фаолияти тайёр қоидалар ва алгоритмлар асосида эмас, маълум қоидаларга кўра яратилган ёки янги шароитдаги фаолият жараёнида қайта яратилган қоидаларга биноан амалга оширилади.

Ижодий фикрлаш даражасига оид тузилган тестларда топшириқ умумий ҳолда баён этилади, мақсадга эришиш учун зарур бўлган хатти-ҳаракатлар ва вазиятларни талаба ижодий фикрлаш натижасида аниқлайди. Бундай тест топ-

ширикларни ечиш жараёнида бутунлай янги ахборот (қоида, хулоса, шакл ва ҳ.к.) яратилади.

7. **Самарадорлик (кумулятивлик).** Самарадорлик тест топшириқларининг борган сари мураккаблашиб боришини назарда тутати. Бу қатъий талаб эмас. Чунки замонавий компьютер тест тизимида талабага навбатдаги тест топшириғи, аввалгисини қандай ечганига қараб берилади. Яъни аввалги саволга нотўғри жавобдан сўнг унга нисбатан мураккаб бўлмаган тест топшириқлари берилиши мумкин.

8. **Вақтнинг қатъий белгиланганлиги.** Бу шартнинг моҳияти шундан иборатки, ўйлаш учун 2 дақиқадан ортиқ вақт талаб этиладиган тест саволлари бўлмаслиги лозим. Бирқанча хорижий тест топшириқларини таҳлил этилганда, математика бўйича 65 секунд, тил ва адабиёт бўйича 32 секунд, ижтимоий ва табиий фанлар бўйича 41 секунд, далиллар ва иборалар учун 20-25 секунд, чизмалар учун 90 секунд, шаклларни аниқлаш учун 90-120 секунд вақт ажратилиши мақсадга мувофиқ деб топилган.

9. **Ихчамлик.** Тест топшириқларининг матни чўзилиб кетмаслиги, қалаштириб ташланмаслиги лозим. Мураккаб кўламли ўқув саволини ўзлаштиришни аниқлаш зарур бўлган ҳолларда, уни бир қанча ихчам тест топшириқларига бўлиб тузилгани маъқул.

10. **Тил равонлиги, аниқлиги ва бир маънолилиги.** Тест топшириқларида кўп маънолилик ва ноаниқликка йўл қўйиб бўлмайди. АҚШда тест топшириқларини тузувчилар гуруҳига муайян бир ўқув фани бўйича тажрибали педагог ва руҳшуносдан ташқари адабий муҳаррир ҳам киритилиши анъанага айланган.

11. **Мураккаблик меъёри (яроқлилиги).** Тест топшириқлари педагогик жиҳатдан самарали бўлиши учун улар оддий ахборот бериб қолмаслиги, жавоби очикдан-очик аён бўлмаслиги лозим. Натижаси ярмига тенг ($R \leq 0,5$) бўлган тест топшириқлари нисбатан самарали ҳисобланади. Бундай натижа ўқув материални яхши ўзлаштирган ёки чуқур тайёргарлик кўрмаган талабани аниқлашни осонлаштирати. Шунинг учун ҳам абитуриентларни танлаш, битирув имтиҳонлари каби муҳим тадбирлар учун тест топшириқлари ўқув дастурини тўлиқ ўрганган талабаларнинг 50 фоизи бажара олиши мумкин бўлган даражада тайёрланади. Демак, маълум бир йўналишдаги тестлар учун 50 фоизлик натижа яхши кўрсаткичдир. Шунинг унутмаслик керакки, ўз синфи учун муаллимлар томонидан тайёрланган тест топшириқлари бошқачароқ мезон билан баҳоланади. Бунда 50 эмас, балки 85 фоиз кўрсаткич мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бу ҳақда олдинги мавзуда баён этилган.

12. **Тўғри жавобда қўшимча белгиларнинг мавжуд бўлмаслиги.** Тест тузишда тажрибасиз киши тушунарли бўлсин, деган мақсадда тўғри жавобни бошқа жавобларга нисбатан кенгроқ ва батафсилроқ баён қилади. Талабалар бу фарқни тез англаб оладилар ва жавобни ана шу белгига қараб аниқлашади. Бунга асло йўл қўйиб бўлмайди.

13. **Вариативлик.** Ўқув материалдаги маълум бир мавзунини ўзлаштиришни назорат қилиш учун мантиқий фикр баёни, синтактик тузилиши, морфологик белгилари ёки мураккаблик даражасига кўра турлича бўлган, лекин битта

ўқув материалига тегишли тест саволлари тузиш мумкин. Бу бир ўқув мақса- дига эришиш йўлида топшириқлар туркумини яратиш имконини беради (инва- риант тестлар). Шу боис компьютер тест тизими топшириқларнинг вариативлик хусусиятига асосланган. Бунда компьютер навбатлаги топшириқни аввалги са- волга берилган жавобга кўра танлайди.

14. Шаклан ва мазмунан ўзаро боғлиқлик. Бу талаб фалсафадан, унинг қоидаларини санъат асарларини ўрганишга қиёслашдан олинган. Гегел фикри- ча, ҳақиқий санъат асари шаклан ва мазмунан яхлит асардир. Бинобарин, тест топшириқлари ҳам шаклан ва мазмунан уйғун бўлиши лозим. Тест топши- риқларини юқоридаги талаблар асосида тузиш, ўқитувчиларнинг тест тузиш назарияси бўйича маълумотга эга бўлишларини талаб қилади. Бунинг учун тестшунослик курсларида ўқиш ва тегишли адабиётларни мустақил ўзлаштириб бориш зарур.

Тест топшириқлари тузишга оид юқоридаги талабларга риоя қилиш, уларнинг талабалар билимини ҳаққоний ва аниқ ўлчаш хусусиятларини таъминлайди. Бунинг учун тест топшириқлари тузишда мутахассис олимлар, фан ўқитувчиси, услубчи, тилшунос, педагог ва психологларнинг ҳамкор- ликдаги фаолиятини таъминлаш зарур.

Тест режасини ишлаб чиқиш

Ўқув фан бўйича тест топшириқлари тузишни унинг режасини ишлаб чиқишдан бошлаш тавсия қилинади. Аввал фан бўйича тест топшириқларининг умумий сони белгиланади. Тегишли кафедра бу масала бўйича қарор қабул қилади. Бунда мазкур ўқув фанини ўрганишга ажратилган умумий соатлар со- ни ва тест тузишга оид талаблар ҳисобга олинади. Дарсхона машғулотларининг ҳажми катта бўлган курслар учун ўқув режаси бўйича мазкур ўқув фани со- атларидан кўпроқ тест топшириқлари сонини танлаш мақсадга мувофиқ. Бу машғулотларнинг ҳар бир ўқув соатига тестда 1-2 та савол кўйишга имкон бе- ради. Масалан, ҳажми 144 соатлик ўқув фанига бир вариант учун 150-160 топ- шириқни ишлаб чиқиш мумкин. Агар ўқув фанининг соати кўп бўлмаса, (мас. 36 соат) тест топшириқлар сонини белгилашда, унинг ишончлилиги билан боғлиқ бўлган фикрларга асосланиб иш кўрилади. Бунга асосан 50 топшириқда ишончлилик (билимларни ўлчаш аниқлиги) тахминан 0,7 бўлади, ишончлилик- ни 0,9 га етказиш учун топшириқлар сони 130 та [4], бўлиши керак. Ишончли- лиги 0,7 дан кам бўлган топшириқлар якуний баҳолаш учун яроқсиз ҳисоблана- ди. Шунинг учун ҳам, якуний баҳолаш учун тузилган тест топшириқларининг сони энг камида 50 та бўлиши қабул қилинган.

Тест режаси ишлаб чиқилгандан кейин, талабаларнинг тегишли ўқув фа- нини ўрганиш натижасида, улар оладиган билимларни эгаллашга ва кўникма ҳосил қилишга оид талаблар шакллантирилади. Бу талаблар одатда ўқув фани бўйича ишчи дастурнинг «фаннинг мақсад ва вазифалари» бўлимида ёзилади. Тест топшириқлари талаб этиладиган билимлар, кўникмаларни эгаллаш дара- жасини тўла-тўқис аниқлаши керак. Бунинг учун тест топшириқларида акс эт- тирилиши зарур бўлган муайян масалалар рўйхати (тест спецификацияси) ишлаб чиқилади. Масалан:

- А - таърифлашни билиш;
- Б - қонунлар, формулалар, тамойилларни билиш;
- В - масалалар ечишда қонунлар, формулаларни қўллашни билиш;
- Г - ўхшашлик ва тафовутни топишни билиш;
- Д - схема ва графикларни ўқишни билиш;
- Е - аппаратлар (техник мосламалар)нинг тузилиши ва ишлатиш қоидаларини билиш;
- Ж- ЭҲМ қўллаб математик моделлар ва энг мақбул ҳисоб-китоб услубларидан фойдаланишни билиш;
- З - олдиндан таниш бўлган шароитда қарор қабул қила олиш (беморга ташҳис қўйиш, машинани техник ҳолати тўғрисида ахборот бериш, мавжуд маълумотлар асосида бошқаришни билиш ва ҳ.к) ва бошқалар.

Ўз-ўзидан равшанки, келтирилган рўйхат универсал характерга эга эмас, у ҳар бир ўқув фанининг ўзига хослиги асосида тузилади. Масалан: чет тиллар бўйича жумла тузиш каби элементлар; тарихдан муҳим воқеалар, атоқли ар-бобларнинг исми-шарифлари, жамият ривожланишининг изчиллиги каби элементлар рўйхатда акс эттирилиши мумкин.

Ҳар бир билим ва кўникмани текширишга тест топшириқларининг муайян фоизи ажратилиши зарур. Тест режасини ишлаб чиқишда бу ғоят муҳим ишдир, тест валидлиги, яъни унинг ўқув дастурига мувофиқлиги кўп жиҳатдан ана шунга боғлиқ бўлади.

Бу масала бўйича тест ишлаб чиқувчилар ўқув фанининг ишчи ўқув дастурини таҳлил қилиш асосида муайян бир фикрга келишлари мумкин. Сўнгра қабул қилинган топшириқлар сонини ўқув фани бўлимлари ва ўзлаштириш даражалари бўйича тақсимланади. 8-9 жадвалларда 120 та топшириқни ўқув фанининг 4 та бўлими ва ўзлаштириш даражалари бўйича тақсимлаш мисол келтирилган. Бундай режасиз тузилган тест тасодифий материалга оид тузилган бўлиб, унинг сифатсиз чиқиши табиийдир.

Фан бўлимлари бўйича
т е с т р е ж а с и.

8-жадвал.

Ўқув фани бўлимлари	Топшириқлар сони	Умумий сонга нисбатан фоиз ҳисобида
1.	12	10
2.	36	30
3.	48	40
4.	24	20
Ж а м и :	120	100%

Ўқув материални ўзлаштириш даражалари бўйича
т е с т р е ж а с и.

9-жадвал

Бўлимлар ва уларни текшириш бўйича топшириқлар фоизи.	Бўлимлар, ўзлаштириш даражалари бўйича топшириқлар сонинг тақсимланиши.												Баҳолаш учун жами топшириқлар сони.
	1-10%			2-30%			3-40%			4-20%			
	α_1	α_2	α_3	α_1	α_2	α_3	α_1	α_2	α_3	α_1	α_2	α_3	
А-5%	1			2			2			1			6
Б-15%		2			6			7			3		18
В-30%	1	1	2		5	5		9	1			3	36
Г-10%		1			4			5			2		12
Д-5%		1			2			2			1		6
Е-15%		1		2	3	1		5	3		1	1	18
Ж-10%			1			4			4			3	12
З-10%		1				2			1				12
Жами	12			36			48			24			120

Бундай режани ишлаб чиқиш тест валидлигига, унинг ўқув дастури мазмунига мувофиқлиги ва талабалар олган билим, кўникма ва малакаларининг пухта бўлишини кафолатлайди. Тестнинг умумий режаси ишлаб чиқилгандан сўнг, топшириқларни танлаш ва тузиш - энг масъулиятли босқич ҳисобланади. Юқорида айтилганидек, бу вазифа, одатда, курс бўйича бир неча марта дарс берган ва тест бўйича талабалар билимини синаб кўрган энг тажрибалар ўқитувчилар иштирокида амалга оширилади.

Жадвалдаги α_1 , α_2 , α_3 - ўзлаштириш даражалари (билиш, репродуктив, самарадорлик). Бу мисолда ўзлаштиришнинг энг юқори даражаси-ижодий фикрлашга оид тест топшириқларни тузиш назарда тутилмаган.

Ишлаб чиқиладиган тест топшириқлари сони, режалаштирилган сондан тахминан икки-уч марта кўпроқ бўлиши керак. Бу, бир хил ўқув фани бўйича тестларнинг бир неча турли вариантларини яратиш учун зарур бўлади. Тажриба кўрсатишича, топшириқларнинг тахминан ярмидан кўпроғи биринчи синновдан кейин, бошқалари эса кейинги чуқур таҳлил жараёнида яроқсиз деб топилиши мумкин [1].

Тест тузишдаги энг характерли хатоларнинг таҳлили

Ўзбекистон Республикасидаги 10 та олий ўқув юртида (1995й.) тузилган дастлабки 369 та тест топшириқлари профессор Фарберман Б. Л. раҳбарлигидаги бир гуруҳ олимлар томонидан экспертиза қилинди [2]. Бу тест тузувчиларнинг энг характерли қуйидаги хатоларини таҳлил қилиш, умумлаштириш ва даражаларга бўлиб чиқишга имкон беради.

1. Ёпиқ тест топшириқларига таклиф қилинаётган жавоблар миқдорининг камлиги (4-5 та жавоб бўлиши тавсия этилади). Уларнинг сони камроқ бўлганда, тўғри жавобни тасодифий танлаш эҳтимоли анча ошади.

2. Тестда оддий далиллар, воқеаларнинг саналари, атамалар, исм-шарифлар, яъни фақат эслаб қолишни талаб этадиган топшириқларнинг кўплиги. Бундай топшириқларни тузиш осон, бироқ бу ҳолда тест фақат хотира билан боғлиқ билимларнигина назорат қилади, холос. Танқидий баҳо бериш, мустақил фикрлаш турли хил далилларни умумлаштириш ёки ўрганилган таъмоилларни янги шароитларда қўлланишга доир тест топшириқларини тузиш қийин, лекин ана шундай топшириқларгина талаба билимини тўлақон баҳолайди. Ўтказилган текширувлар шуни кўрсатадики, ўрганилган материалнинг ўзи кўпинча маълум вақт ўтгач, унутилади, ўзлаштирилган асосий таъмоиллар ва уларни янги шароитларда қўллаш эса, умуман, унутилмайди ёки ўқиш тугаллангандан кейин хотирада узоқ вақт сақланиб қолар экан.

3. Тест топшириқларининг шу фан бўйича дарсликка ўта боғлиқ бўлиб қолганлиги. Тест топшириқлари талабанинг ўзлаштириб олиши шарт бўлган билимлар, кўникмалар ва малакаларга мувофиқ келиши лозим. Тест топшириқларини ўқув фанининг бўлимлари ёки мавзулари ўртасида мутаносиб равишда тақсимлаб, бу масалаларни тест режасини ишлаб чиқиш босқичида ҳал қилиш зарур. Тест режасини тузаётганда қўшимча адабиётлардан мустақил ўрганиш учун тузиладиган тест топшириқларини ҳам эътиборга олиш зарур.

4. Тестда шу ўқув фани асосий қоидаларини умумлаштирадиган мажмуали характердаги топшириқларнинг йўқлиги. Бу алоҳида вазиятга оид масалалар: келтирилган маълумотлар асосида техник, бошқарув ва бошқа қарорлар қабул қилиш, беморга ташҳис қўйиш учун клиник маълумотлар ва бошқалар бўлиши мумкин. Бундай топшириқлар миқдори талаба, албатта, тўғри қарор қабул қилиши лозим бўлган (олдиндан таниш бўлган) вазиятлар сони билан белгиланиши мумкин.

5. Таклиф қилинадиган жавобларнинг катталиги (бесўнақайлиги). Тест топшириқларида жавобларнинг кўп сатрли бўлишига йўл қўйиб бўлмайди, уларни англаб олиш қийин бўлади ва талаба бешинчи жавобни ўқиб бўлгунча, биринчи жавоб мазмунини унутиб қўяди. Мураккаб топшириқни бир неча оддийларига бўлиб тест тузилиши зарур. Кўп сонли қоида ва мулоҳазаларни билишни ҳамма вақт талаб қилавериш тўғри эмас, баъзан таянч сўзларни ажратишнинг ўзи талабанинг катта ҳажмдаги ўқув материални билиши ҳақида маълумот бериши мумкин.

6. Тест топшириғи шартларини (саволларини) таърифлашдаги кўп сўзликлик. Тест топшириқларидаги оддий ва лўнда қилиб баён қилинган фикр синондан ўтувчининг фикрлаш ва тафаккур жараёнини енгиллаштиради. Бу ҳолда у талаб қилинган фикрни ва ўзаро мантиқий боғланишларни тезроқ топиш имкониятига эга бўлади.

7. Шундай тест топшириқлари ҳам учрайдики, уларга тўғри жавоб топиш учун унга бир қарашнинг ўзи кифоя қилади. Масалан: бирор топшириқ, тестнинг бошқа қисмида жойлашган топшириқнинг жавоби бўлиб қолган. Айтайлик, бир топшириқда Ернинг тортиш кучи қонунини таърифлаган олимнинг

фамилиясини айтиб бериш талаб қилинади, айти вақтда бошқа топширик қуйидагича ифодаланган: «Ньютоннинг Ерни тортиш кучи формуласи...».

8. Таърифлашдан икки хил маъно чиқиши ёки унинг аниқмаслиги, топширикни нотўғри тушунишга олиб келиши мумкин. Бу, ўз фикрини савол ёки тест топширигини тасдиқловчи жавоб тариқасида аниқ ифодалаб берадиган битта гап тузиш малакасининг етарли эмаслигидан келиб чиқади. Ёзилган матнни бошқа кишига ўқитиб кўриш тест равонлигини аниқлашнинг энг яхши йўлидир. Топширик тузувчи талабалар фикрига берилиб, кўпинча у ўз таърифларининг бошқача мазмунини англай олмайди. Шунинг учун ҳам, тест тузувчилар ўз тасавурида тест топширигини бажариш жараёнидаги талаба тафаккури моделини тасаввур этиш қобилиятига эга бўлиши муҳимдир. Тест топширигининг сифатига бевосита таъсир этмайдиган, лекин тест тузишда ҳисобга олиниши зарур бўлган қуйидаги жиҳатларни ҳам эътиборга олиш лозим.

Тест фақат осон ёки фақат қийин топшириқлардан иборат бўлиш керак эмас, у деярли ҳамма талабалар тўғри жавоб бера оладиган энг осонидан, то битта-иккита талаба тўғри жавоб бера олиши мумкин бўлган мураккаб топшириқларни ўз ичига олиши зарур. Энг яхши биладиган талабаларни аниқлаш учун тестга шунчалик қийин битта савол киритиш мумкинки, унга мингта талабадан тахминан биттаси тўғри жавоб бера олсин. Бордию, таҳлил қилинаётган саволга биронта ҳам талаба жавоб топа олмаса, бу савол заҳирага ўтказиб қўйилади.

Тест топшириқлари тузишда ўқитиш даврида келтирилган мисоллардан фойдаланиш ёки яқунловчи тестга жорий баҳолашда илгари фойдаланилган шаклдаги топшириқларни киритиш маъқул эмас. Чунки, бундай ҳолларда унумли фикрлашни текшириш ўрнига амалда ўқув материални ўзлаштиришнинг бир мунча паст даражада, яъни хотира, эслаб қолиш қобилиятгина синалади холос.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, тестларнинг мураккаблик даражасини фақат 10-25 фоиз ҳоллардагина тўғри аниқлаш мумкин экан. Шу сабабли тестни талабалар гуруҳларида текшириш йўли билан тажриба (эмпирик) усулида синаш лозим. Бунинг учун тузилган тест топшириқлари биринчи марта уларнинг сифатини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Унинг натижаси жадвал ёки график кўринишда тасвирланиб, талабаларнинг кўпроқ ёки озроқ қисми жавоб берган тест топшириқлари аниқ-ланади. Зарур бўлган ҳолларда улар такомиллаштирилади.

Агар тест топшириқларидаги тўғри жавоблардан биротасини тестдан ўтаётганларнинг 5 фоизидан камроғи танласа, бу жавобни алмаштириш керак, чунки у талабани ўзига жалб этмайди. Агар тестни умуман яхши бажарган талабаларнинг кўпчилиги бирор тест топширигини уудалай олмаса, бу ҳолда топшириқ ё етарлича ўрганилмаган материалга тегишли, ёки у шакли - мазмуни бўйича яхши тузилмаган. Тест тузувчиларининг энг кўп учрайдиган хатолари таҳлил қилиш, уларнинг сифатини, ишончлили ва валидлик жиҳатдан текширишни ўз ичига олади. Шунга қарамай, замонавий тестшунослик ихтиёрида тест топшириқлари сифатининг аниқ миқдорини таърифлаш имкониятини бе-

радиган услублар мавжуд. Чунончи, Георг Раш статистик маълумотлар бўйича синовдан ўтаётганлар гуруҳида қўлланадиган тест топшириғи учун характеристик эгри чизик тузиш услубини таклиф қилди. Бу услуб билимларнинг битта элементини назорат қилиш учун тузилган бир неча тест топшириқлар вариантларини ўзаро таққослаб кўриш имкониятини беради. Тестнинг ахборот узатиш функциясини ҳисоблаб чиқиш учун математик аппарат ёрдамида топшириқларининг бир неча вариантларидан, ахборотни кўп сақлайдиган турини танлаб олиш ҳам мумкин.

Юқоридаги икки мавзуда тестшунослик тўғрисидаги ахборотлар, ўқув қўлланманинг мақсади ва вазифасидан келиб чиққан ҳолда, энг ихчам ва умумий тарзда баён қилинди. Тест топшириқларини сифатли тузиш янада мукамалроқ маълумотга эга бўлишни талаб қилади. Бунинг учун мавзуга оид кўрсатилган адабиётларга мурожаат қилиш зарур.

Мустақил таълим учун топшириқлар

1. Фарберман Б.Л. Прогрессивнўе педагогические технологии китобидан 46-54-бетларни ўқиб конспеклаштиринг.
2. Мутахассислик бўйича касб-ҳунар коллежи ўқув режасидаги махсус (умум-техник) фан бўйича 10 та тест топшириқни турли ўзлаштириш даражаларига мувофиқ ҳолда тузинг.
3. Назорат тестларини ечиб, белгиланган ўқув мақсадларига эришганлик даражангизни аниқланг. Юқорироқ балл олмақчи бўлсангиз, мавзу матнига мурожаат қилинг.

Назорат учун тест топшириқлар

I. Билимларни ўзлаштириш сифатини назорат қилишнинг анъанавий услубларидаги камчиликлар.	A. Баҳолашдаги субъективлик.
	B. Имтиҳон олувчининг талаба билан мулоқотда бўла олмаслиги.
	B. Назорат саволлари тузишдаги қийинчиликлар.
	Г. Баҳолаш шкаласининг аниқмаслиги.
	Д. Билимларни назорат қилиш, танлаш характерига эга эканлиги.
	Е. Ўқитувчилар вақтининг кўп сарфланиши.
	Ж. Компьютер қўллашнинг қийинлиги.
	З. Жавобларни таърифлашнинг чекланганлиги.

II. Тест режасини ишлаб чиқиш кетма-кетлигини аниқланг.

- A. Тест топшириқларини сонини аниқлаш.
- B. Аниқлаштирилган ўқув мақсадларини белгилаш.
- B. Тест топшириқларини фан бўлимлари (боблари) бўйича улушларини аниқлаш.
- Г. Тест топшириқларини ўзлаштириш даражаларига мувофиқ ҳолда тақсимлаш.

III. Тест режасини тузишда тестларнинг умумий сони фаннинг
А. _____ ва Б. _____ бўйича тақсимланиши лозим

IV. Тест топшириқларини кимлар тузадилар?

- А. Фан ўқитувчилари ва талабалар.
- Б. Таърибали ўқитувчилар ва услубистлар.
- В. Услубий бирлашма бошлиқлари.
- Г. Фан ўқитувчиси ва директор ўринбосари.

V. Билимларни ўзлаштириш даражалари кетма-кетлигини аниқланг.

- А. Билим-танишув.
- Б. Самарадор билимлар.
- В. Билим-нусха.
- Г. Ижодий даража.

VI. Тест тузишдаги энг характерли хатоликларни сананг.

- А. Ёпиқ тест топшириқларида таклиф этилаётган жавоблар сонининг озлиги.
- Б. Фақат билиш даражасига оид тестларнинг кўплиги.
- В. _____
- Г. Тўғри жавоблар матнининг катталиги.
- Д. _____
- Е. Тест саволларининг ихчам ва лўнда баён этилмаганлиги.
- Ё. _____
- Ж. _____

Тўғри жавоблар

Топшириқлар	I	II	III	IV	V	VI
Жавоблар	А, Г, Д, Е, Ж	1-Б, 2-А, 3-В, 4-Г	А. Фан бўлимлари; Б. Ўзлаштириш даражалари;	Б.	1-А, 2-В, 3-Б, 4-Г	В. Дарсликка ўта боғлиқ бўлиб қолганлик; Д. Тўғри жавобларнинг катталиги (бесўнақайлиги) Е. Тўғри жавобни навбатдаги тестда ифодаланганлиги; Ж. Таърифлардан икки хил маънони англаниши

Фойдаланилган адабиётлар

а) асосий адабиётлар

1. Фарберман Б.Л. Прогрессивнўе педагогические технологии. Т.:ИПВССШ. 1999. -84 с.

2. Фарберман Б.Л., Асомов Д.К. Педагогик тестлар ва талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг усули. Т.: РЎУИ. 1995. -102 б.
3. Михайлўчев Е.А., Норов Ш.К. Дидактические тесты в системе многоэтапного контроля знаний студентов Бухара. Бух.ТИПЛП. 1995.-36 с.

б) қўшимча адабиётлар

4. Фарберман Б.Л. Дидактик талаблар. ”Маърифат”. 1995. 21 июн.
5. Фарберман Б.Л. Оценки-только обоснованнѳе. “Народное слово”. 1996 г. 20 ноябр.

III бўлим. Тўла ўзлаштириш технологияси

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг: «Ўзимизнинг юқори малакали кадрларимизсиз Ўзбекистон келажигини тасаввур этиб бўлмайди», - деб таъкидлаганлари бежиз эмас, албатта. Чунки мамлакатимизда бозор иқтисодиётига ўтиб бориш ва уни барқарорлаштиришда содир бўладиган барча муаммоларни ўзимизнинг юқори малакали кадрларимизгина ҳал қилиши мумкин.

Жаҳон педагогикасида ижобий баҳоланган **тўла ўзлаштириш технологияси** барча ўқув юртларида **тайёрланаётган кадрлар сифатини** оширишга бевосита таъсир кўрсатувчи асосий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Ушбу бўлимда мезоний ўқитиш педагогик технологиянинг асоси эканлиги, педагогик технологиянинг тамойиллари ва қоидалари, ижодий изланувчанлик даражасига оид педагогик технология (Р. Ганье, Л. Бригс), тўла ўзлаштириш технологияси (Ж. Блок, Л. Андерсен), тўла ўзлаштириш технологиясининг эстонча варианты (П. У. Крейтсберг, Э. В. Крулл), тўла ўзлаштириш технологиясини амалга оширишда қўлланидиган турли хил дидактик конструкциялар баён этилади.

1. Педагогик технологиянинг тамойиллари ва қоидалари

Такрорланувчан ўқитиш цикли

Ташҳисланувчан ўқув мақсадларини қўллашга ўтилиши, ўқитиш технологиясида баҳолашнинг ўзига хос янги мазмунга эга бўлишига олиб келади. Ўқув мақсади ташҳисланувчан усулда аниқланар экан, ўқув жараёнининг боришида унинг белгиларига ҳам эталон сифатида қараш мумкин бўлади. Ўқиш жараёнида жорий баҳо қайтувчан алоқа ролини ўйнайди ва эталон мақсадга (ёки унинг қисмларига) эришишига қаратилган бўлади. Агар мақсадга эришилмаган бўлса, унда жорий назорат натижалари асосида ўқув жараёнига тузатишлар киритилиши лозим. Шунинг учун ҳам жорий баҳолар билимларни шакллантирувчи (ўргатувчи) функцияни бажаради. Демак, жорий назоратлар баҳоланмайди. Жорий мулоҳазалар мазмуний характерга эга бўлиб, улар талабага ва унинг фаолиятига тегишли тузатишлар киритишига ёрдам бериши лозим. Якуний (сумматив) баҳо балларда ифодаланади. Жорий баҳо каби якуний баҳо ҳам ташҳис усулида қўйилган мақсадларнинг эталон мезоний белгилари асосида аниқланади ва шунинг учун ҳам мезоний характерга эга бўлади. Ўқув жараёни ҳам шунга мувофиқ йўналишга эга бўлади. Мезоний баҳолаш бу усулда ўқитишнинг асосини ташкил қилади.

Талаба билимларини шакллантирувчи жорий мулоҳазалар, уларга фан (курс)нинг ҳар бир бўлими бўйича тавсия этилган назорат топшириқлари билан аниқланади. Бундан мақсад, талабаларда содир бўладиган қийинчиликларни тезкорлик билан бартараф қилишдир. Бундай тест вариантларининг бири бўлим материалини тўла қамраб олган бир неча саволлардан иборат бўлиши мумкин. Ҳар бир савол рўпарасида 4-5 та жавоблар (танлаб белгилаш учун) ёзилади. Ҳар бир жавоб варианты бир қарашда тўғрига ўхшаган бўлиши, лекин фақат биттаси аниқ тўғри бўлиши зарур. Жавоблар А, В, С, Д, Е каби ҳарфлар билан бел-

гиланади. Жавоблар ўз-ўзини текшириш бланкасига ўтказилади. Уни тўлдириб бўлгандан сўнг талаба ўз жавобларини тест калити билан таққослайди ва қайси саволларга тўғри (нотўғри) жавоб берганлигини ўзи аниқлайди. Жавоб бера олмаган саволларни ўзи мустақил равишда (зарур бўлса ўқитувчи ёрдамида) ўзлаштиради. Бунда у алтернатив ўқув материаллари (ўқув қўлланмалари, видеоматериал, лаборатория ишларини бажариш учун кўрсатмалар) дан фойдаланиши ҳам мумкин. Бундай тест топшириқнинг намунаси 10-жадвалда берилган.

Педагогик технологиянинг энг муҳим ютуқларидан бири тестлар фондини, ўқув жараёнининг боришини тўла қамраб олган назорат-текширув топшириқлар тўпламининг яратилишидир. Тестлар ўқув юртидан ташқарида (экспертлардан иборат махсус хизмат томонидан) ёки ўқув юртида (тажрибали ўқитувчилар томонидан) тузилиши мумкин. Олдиндан тайёрланган, стандартлашган тестлар ишда анчагина қулайлик туғдиради. Ҳар бир ўқув циклида тест ёрдамида баҳолаш тезкор қайтувчан алоқа ўрнатишга имкон беради ва ўқув жараёнини белгиланган мақсад томон кетма-кет равишда йўналтириб боради.

10-жадвал.

№ _____ Назорат иши
(жавоблар бланкаси)

Гуруҳ № .....
Талабанинг фамилияси, исми.
.....
.....
.....

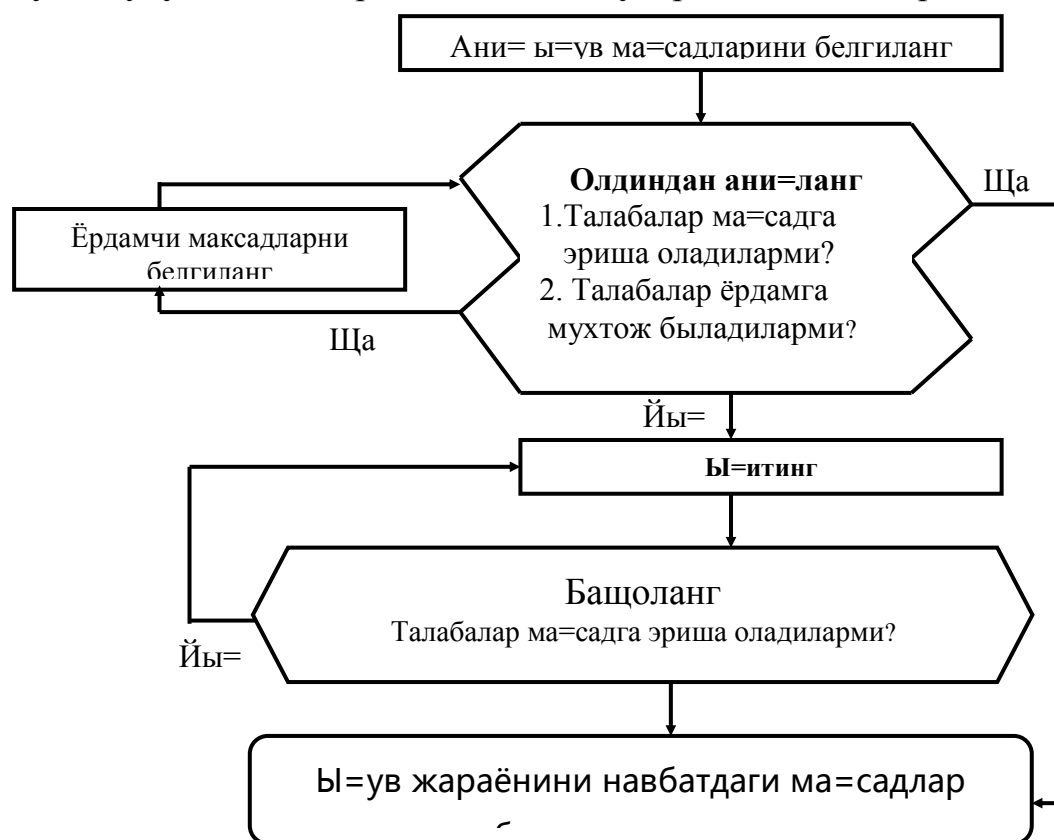
Ҳар бир савол жавобини доира чизиб белгиланг. Ўзингизни ўзингиз текшириб бўлгандан сўнг тўғри жавобларингизни (К) ишора билан белгиланг.

Бу тест ўқишингизда рўй бераётган қийинчиликларни баргараф қилишда сизга ёрдам бериш мақсадида тузилган. Тест натижалари баҳоланмайди. Тўғри жавоб бера олмаган ҳар бир савол учун жавобни қўлланмадан топинг ва мустақил ўзлаштиришга ҳаракат қилинг.

№	Танланган жавоблар.	тўғри жавоб (К)	Ўқув қўлланмалар		
			1...бет	2...бет	3...бет
1.	ABCDE				
2.	ABCDE				
3.	ABCDE				
ва ҳоказо.					

Аниқ мақсадга йўналганлик, жорий натижаларга ташҳис қўйиш, ўқитишни алоҳида ўргатувчи кўриниш (эпизод)ларга ажратишлар ўқув жараёнининг такрорланувчанлигининг асосий белгилари бўлиб, улар ўргатувчи цикллар ғояси атрофида мужассамлашган. У қуйидаги омилларга асосланган: умумий ўқув мақсадларини белгилаш, уларни аниқлаштириш, талабалар билим даражасини (натижани) олдиндан ташҳис усулида а

Аниқ мақсадга йўналганлик, жорий натижаларга ташҳис қўйиш, ўқитишни алоҳида ўргатувчи кўриниш (эпизод)ларга ажратишлар ўқув жараёнининг такрорланувчанлигининг асосий белгилари бўлиб, улар **ўргатувчи цикллار** ғояси атрофида мужассамланган. У қуйидаги омилларга асосланган: умумий ўқув мақсадларини белгилаш, уларни аниқлаштириш, талабалар билим

4-схема. Такрорланувчан ўқув циклининг таркибий тузилиши

даражасини (натيجани) олдиндан ташҳис усулида аниқлаш, ўқув машқлари тўплами (бунда тезкор қайтувчан алоқа натижасида ўқитишга тузатишлар киритилиши лозим), якуний натижани баҳолаш. Кўп ҳолларда ўқув жараёнига мана шу босқичда тузатишлар киритилади (бунда мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнининг бир қисми ўқув машқларининг маълум вариацияси бўйича такрорланади). Ўқув жараёнининг бундай такрорланувчан хусусиятга эга бўлиши туфайли, у алоҳида ажралган блоклар, ўқув бирликларидан тузилган «модуллар»дан иборат бўлиб қолади. Ҳар бир модул турлича мазмунга ва бир хил таркибий тузилишга эга бўлади (4-схема).

Умуман олганда, бу схемада ўқитувчини кўп марта такрорланадиган ҳаракатининг алгоритми кўрсатилган. Ҳар бир такрорланиш янги бўлим мазмунига хос ҳолдаги мақсадлар варианти, назоратнинг аниқ усули ва ўқув машқларидан иборат бўлиб, ўқув жараёнининг тўла ёйилмасини ифодалайди. Гўё бундай таркибий тузилиш ҳеч қандай янгилик эмасдек, ҳатто баъзилар учун беъманидек бўлиши ҳам мумкин. Лекин технологик ёндашишнинг ўзига хослиги шундаки, у оқибат натижада белгиланган мақсадга эришишнинг ёзма тафсилотини эмас, балки конструктив (амалий) схемасини беришда намоён бўлади.

Бу алгоритмнинг аниқ ва муваффақиятли амал қилиши, ўқув мақсадларининг тўла-тўқис стандартлаштиришга боғлиқ бўлади. Юқорида таъкидлагани-

дек, бундай стандартлаштириш: а) юқори даражада, лекин тўла эмас; б) тўла-тўқис даражада бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда ўқув цикли тўла такрорланувчан хусусиятга эга бўла олмайди. Иккинчи ҳол эса ўзига хос конвеер жараёнига ўхшаш репродуктив ўқитишга ўхшайди. М. В. Кларин таъкидлашига қараганда [2;46], такрорланувчан ўқитиш циклининг яна бир ўзига хослиги шундан иборатки, унда ўқитиш жараёнининг мазмун очилмай қолади. Бу педагогик технологиянинг энг нозик жойларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам, ўқув мақсадларининг юқори даражада аниқланганлиги (алоҳида қисмларга ажратилганлиги), ўқув жараёни ҳақида тўла тасаввурни ҳар доим ҳам акс эттира олмайди. Айниқса, бу унинг асосий қисми - белгиланган мақсадларни амалга оширишда яққол намоён бўлади. Бундай ўқитиш, ўқув материали билан ишлаш қоидалари ва уларни талабалар томонидан мустақил ўзлаштиришни ташкил этиш маъносида ишлатилади.

Педагогик технология тамойиллари

Беспалко В.П., Скиннер Б., Никандров Н. Д., Тализина Н. Ф., Фарберман Б. Л. ва бошқаларнинг илмий изланиш натижаларини таҳлил қилган ҳолда, дастурланган таълим миқёсида педагогик технологиянинг қуйидаги тамойилларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Талабалар билиш фаолиятини **бошқарувчи қурилмалар тизимининг** қатъий кетма-кетлигини яратиш.

Педагогик технологиянинг кўп поғонали таркибий тузилишининг ўзи ҳам ягона тизимни ташкил этувчи бошқариш қурилмалари кетма-кетлигини яратишни тақозо қилади. Бу кетма-кетликнинг бошланғич босқичида педагог туради. У фанни ўзлаштиришга оид дастлабки йўлланмалар яратади ва зарур бўлган мураккаб ҳолатларда талабаларга яққа тартибда ёрдам кўрсатиб, ўқув жараёни кечувига тегишли ўзгартиришлар киритиб боради, лекин қисман бўлсада автоматик қурилмалар ҳам иштирок этадилар. Улар фанни ўрганишга оид яратилган йўлланмаларда ахборотларни тўлароқ қамраб олиш ва ўз имкониятларига биноан зарур бўлган ҳолларда талабаларга ёрдам кўрсатиш функциясини бажарадилар. Ўқув жараёнининг умумлашган жиҳатларини бошқаришни педагог, талаба фаолиятининг алоҳида қисмларини бошқаришни эса, бошқарув қурилмалар томонидан олиб борилиши бевосита педагог томонидан қайта ишланадиган ахборотлар камайтиради. Бунинг натижасида ўқув жараёнини бошқариш мақбуллашади ва унинг самарадорлиги сезиларли даражада ошади. Талабалар билиш фаолиятини бошқарувчи қурилмалар педагог ёки услубист томонидан олдиндан тузилган дастур асосида ишлайди. Шунинг учун ҳам, улар фақат олдиндан дастурланган ҳолатларнигина назорат қилади холос. Ўқув жараёнида вужудга келган, лекин олдиндан дастурланмаган вазиятларни бошқариш учун педагог фаолияти зарур бўлади. Бугунги кунда тўла-тўқис дастурланган электрон дарслик яратилмоқда. Бунда талабалар билиш фаолиятини бошқаришда - ўқитувчи, машина ёрдамида (автоматик) ва уларнинг биргалигида ҳамда ўз-ўзини бошқариш турларидан унумли фойдаланишни лойиҳалашга эътибор берилиши лозим.

2. Талабалар билиш фаолиятининг ҳар бир қисми бўйича ўқув жараёнини бошқаришни **цикллар** бўйича ташкил қилиш. Педагогик технологиянинг бу тамойили, унинг биринчи тамойили билан бевосита боғлиқ бўлиб, педагог ва бошқарув қурилмаларининг фаолияти унинг тўла-тўқис амалга оширилишини таъминлайди. Бунда, талабаларга тўғридан-тўғри ахборот узатиш билан бирга, улардан ҳам ахборот олиш - қайтувчан алоқа эътиборга олинади.

Бизга кибернетикадан маълумки, бошқарув тизимининг меъёрида фаолият кўрсатиши учун бу машина ва объект (талаба) ўртасида тўғри ва қайтувчан алоқа ўрнатилиши лозим. Қайтувчан алоқа ўқитувчига ҳам, талабага ҳам бирдек- талаба учун ўқув материални ўзлаштирилишининг бориши аниқлаш, ўқитувчи учун эса йўл қўйилган хатоликларни таҳлил қилиб, педагогик жараёнга тегишли тузатишлар киритиб бориш учун муҳимдир. Талаба мустақил равишда ўз фаолиятига тегишли тузатишлар киритиш учун зарур бўлган қайтувчан алоқа - ички, тузутишлар бошқарувчи қурилма ёки ўқитувчи томонидан бажарилса, ташқи қайтувчан алоқа деб аталади. Ички қайтувчан алоқа туфайли талаба билим ва кўникмаларни онгли равишда ўзлаштириш имкониятига эга бўлади. Бунда ҳеч қандай тушунтириш, маслаҳат бериш, йўлланма бериш каби-ларга йўл қўйилмайди.

Маълумки, фақат ташқи қайтувчан алоқа ўрнатилсагина ўқув жараёнини циклик тарзда бошқариш мумкин бўлади, лекин у жуда қимматга тушади. Шунинг учун ҳам, ташқи қайтувчан алоқа баъзан (сўраш ва назорат учун), ички-оператив (тезкор) қайтувчан алоқа эса бевосита ўқув жараёнида амалга оширилади.

3. Ўқув материални узатишда, унинг моҳиятини очиқ бериш учун алоҳида **қадамлардан** фойдаланиш учинчи тамойилни ташкил қилади. Бу талабнинг бажарилиши дастур материални барчага тушунарли бўлишини таъминлайди. Қадамлар бўйича ўқитиш-ўқув дастури материалларини алоҳида, мустақил ва ўзаро боғлиқ, ахборотлар сиғими жиҳатдан энг мақбул қисм(модул)ларга ажратишни англатади. Бунда талабаларга бир қисмдан иккинчисига ўтиш учун тавсиялар ҳам берилиб, уларнинг тўла ўзлаштирилишини эътиборга олинади. Тўғридан-тўғри ва қайтувчан алоқаларнинг ахборот сиғими ва билишга оид ҳаракатларнинг бажариш қоидалари, ўргатувчи дастурнинг қадамини ташкил қилади. Талаба бу қадамларни навбатма-навбат ўзлаштириб, умумий ўқув мақсадларига эришиш томон ҳаракат қилади. Ҳар бир ўқув қадам таркиби ўзаро боғлиқ бўлган қуйидаги учта қисм (кадр)ни қамраб олади: ахборот, қайтувчан алоқа операцияси ва назорат. Ўқув қадамларининг кетма-кетлиги педагогик технологиянинг асосини ташкил қилади. Талабаларнинг дастур (ҳар бир ўқув қадами) бўйича фаолияти ўта индивидуаллашган бўлади.

4. Шунинг учун ҳам тўртинчи тамойил - ўзлаштиришнинг **индивидуал суръати** деб аталади. Бу тамойилга амал қилиш барча талабалар томонидан (турли вақтларда бўлсада) ўқув материални тўла-тўқис ўзлаштирилишини таъминлайди. Бунда ҳар бир талаба учун алоҳида - унинг рухий (идроки, диққати, тафаккури) ривожланиши учун энг мақбул бўлган ўқув материални танлаш ва унинг ўзига энг мақбул бўлган ўзлаштириш траекторисини белгилаш зарурати туғилади. Талабанинг ўзлаштириш (силжиш) траекторисини

мақбуллаштириш деганда, билиш фаолиятии талабанинг ўзлаштириш имкониятлари - у дучор бўладиган қийинчилик ва хатоликларни бартараф қилишга мос ҳолда ўзгариши тушунилади. Булар махсус техник қурилмалар ёрдамида амалга оширилади. Бундай воситалар ҳар бир талаба учун энг мақбул ўқиш режимини излаб топиш ва уни сақлаб туриш бўйича тузилган дастур асосида ишлайди.

5. Бешинчи тамойил талаба шахсининг айрим хислатлари (тезкор реакция, йўналганлик ва ҳ.к.) ни ривожлантирувчи фанларни ўқитишда ўқув материални дастурлаб узатадиган **махсус техник воситалар**дан фойдаланишдан иборат. Бу воситалар ўргатувчи машиналар бўлиб ҳисобланади, чунки улар ёрдамида педагог ўқув жараёнида ўз фаолиятини турли тўлақонликда моделлаш имкониятига эга бўлади. Махсус техник қурилма дейилганда, ҳар бир ўқув қадамини - унинг тўла маъносида (ахборот, операция, қайтувчан алоқа, назорат) амалга оширувчи техник қурилмалар тушунилади. Фақат битта функцияни бажарувчи техник восита шартли дастурловчи восита деб аталади.

6. Билимларни табақалашган ҳолда мустаҳкамлаш қоидаси ҳар бир ўқув қадами (бирлиги) турли хил мазмун ва жиҳатларда такрорланади ҳамда пухта ўйлаб танланган бир неча мисолларда кўрсатилади.

7. Топпириқларнинг аста-секин қийинлашиб бориши. Бу тамойил тушунтиришда дидактиканинг осондан-қийинга, соддадан-мураккабга томон юриш тамойилига мувофиқдир.

Юқоридаги тамойиллар педагогик технологиянинг дидактик тизим сифатидаги ўзига хос хусусиятларини белгилайди. Лекин, улар ўқув жараёнини ташкил этишга оид барча талабларни ўзида акс эттиради, деб бўлмайди. Педагогик технологияда хусусий ҳол сифатида анъанавий ўқитишдан ҳамда дидактиканинг барча тамойилларидан ҳам фойдаланилади (онглилик ва фаоллик, кўргазмалилик, назарияни амалиёт билан боғлиқлиги, ўқитишда узвийлик ва кетма-кетлик, ўқитишни тушунарли ва билимларнинг пухта бўлиши). Педагогик технология тамойиллари ва умумдидактик тамойиллар бир-бирини тўлдиради ва бойитади.

Педагогик технологиянинг қоидалари

Ўқитишга технологик ёндашувда, аввал ўзлаштирилган ва янги билимларнинг ўзаро боғлиқ бўлишига жуда катта эътибор берилади. К. П. Макаварднинг таъкидлашича, ўзлаштирилаётган билимларнинг пухталиги ана шу боғланишнинг мустаҳкамлиги ва кўламига боғлиқ бўлади. Агар бу боғланиш бўлмаса, ўрганилаётган ўқув материални ёдлаш ҳам билимларни шакллантирмайди. Агар янги ва олдинги ахборотларнинг қисмлари, шунингдек, уларнинг ўзлари орасидаги боғланишлар қанчалик мустаҳкам (бой) бўлса, демак, ана шундай мустаҳкам (бой) билимларга эга бўлинди [2;51].

Бу боғланишларнинг энг юқори даражада мавжуд бўлиши педагогик технологиянинг куйидаги қоидаларига биноан амалга оширилади:

1. «Эквивалентли амалиёт» қоидаси. Талабани ўқитиш ва бу жараёндан кўзланган ҳаракатлари ва унинг якуний тест топшириғида белгиланган ўқув

ҳаракатлари айнан бир хил шароитда ўтказилиши лозим. Бу қоида педагог фаолиятига йўналтирилган.

2.«Аналогик амалиёт» қоидаси. Талабалар якуний тест (имтиҳон)да қандай ҳаракатларни кўрсатишлари талаб қилинса, улар ўқув жараёнида ҳам ана шунга ўхшаш ҳаракатларда машқ қилишлари лозим. Бу қоида талабанинг ўқув фаолиятига йўналирилган.

3. «Натижани билиш» қоидаси. Ҳар бир ўтказилган назорат натижаси талабага тезлик билан маълум қилиниши зарур. Бу қоида Б. Скиннер ва Э. Торндайклар томонидан дастурланган таълимда ҳам қўлланилган эди.

4. «Ижобий мустаҳкамловчи реакциялар» қоидаси. Талабанинг эришган ҳар бир ютуғига ўқитувчи ўз вақтида реакция қилиб, уни рағбатлантириб бориши керак. Талабаларнинг нотўғри ўқув ҳаракатлари жазоланмайди. Бу ҳолда талабаларни «Яна бир марта уриниб кўр», «Бу бўлимни бошқатдан ўрганиб чиқишинг лозим» каби илҳомлантирувчи сўзлар билан уларни ишлашга ундаши лозим.

Педагогик технология қоидаларининг қатъий ифодаланганлиги ва уларнинг ўқув жараёни боришини аниқлаши, бу қоидалар фақат ўзлаштиришнинг репродуктив даражасидагина (охирги қоида бундан мустасно), ўринли эканлигини, яъни унинг жиддий чекланганлигини кўрсатади. Шунинг учун бўлса керак, кўпгина ғарб педагоглари ўқув жараёнини стандартлаштириш, стереотип малакаларни шакллантириш, бихевиористик тавсияларнинг камчиликлари эканлигини танқид қилиб, булар талабани ўқитишдан кўра кўпроқ «судраб юришга» йўналганлигини таъкидлайдилар. Шунинг учун ҳам, ўқув фаолиятини бихевиористик дастурлаш ўзлаштиришнинг дастлабки босқичларида қўлланилиши лозим деб ҳисоблайдилар. Лекин талабаларда ижодий тафаккурни ривожлантиришда эса ижодий изланувчанликка оид педагогик технологиядан фойдаланишини ҳам эътироф этиш лозим.

Ижодий изланувчанлик даражасига оид педагогик технология

Агар ўқув мақсадларини майда қисмларга ажратиш яхлит ўқув жараёнини ташкил этишда жиддий қийинчилик-лар туғдирса, технологик ёндашувдан воз кечмаган ҳолда унга тенг кучли (альтернатив) ёндашувни топиш мумкинми? Маълумки, ўқув жараёнини ташкил этиш қоидасини ўқитиш назариясидан излаш керак. Демак, ўқув фаолиятини бошқача ташкил этиш учун бошқа ўқитиш назариясига мурожат қилиш зарур. Масалан:

1. Бизнингча, ақлий ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш (П. Д. Галперин, Н. Ф. Тализина) назарияси ана шундай имкониятлардан бири бўлиши мумкин. Бу назария бихевиоризмдан фарқи ўлароқ, бевосита кузатиловчи ҳаракатларга эмас, балки идентификацияланувчи ички, ақлий (аффектив) ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантиришни эътироф этади. Шунингдек, Д. Кратволнинг аффектив соҳа бўйича мақсадлар таксономияси ҳам ақлий ҳаракатларнинг босқичма-босқич шаклланишини таъминлайди.

2. Мавжуд психологик-педагогик концепциянинг технологик-амалий томонларини ажратиш.

3. Ўқитувчилар иш тажрибаларининг такрорланувчан томонларини психологик-педагогик нуқтаи назаридан таҳлил қилиб оммалаштириб бориш.

Чет эл олимлари педагогик технологиянинг баъзи «қатъий» томонларини бартараф қилишни икки йўналишда олиб бормоқдалар: ўқув фаолиятининг альтернатив моделига мурожаат қилиш (бу кўпинча бихевиористик моделга жуда яқин), талаба фаолиятини аста-секин репродуктив ўзлаштиришдан юқори даражасига кўтариш.

АҚШ психолог-дидактлари Р. Ганье ва Л. Бриггслар томонидан ишлаб чиқилган дарснинг таркибий тузилишини кўриб чиқайлик. У ахборотларни қайта ишлаш назариясига асосланган бўлиб, аниқ мақсадларга эришиш қуйидаги босқичларда амалга оширилади: 1. Талабалар диққатини жалб қилиш. 2. Дидактик мақсадни тушунтириш. 3. Фаоллаштирилган билим ва кўникмаларни рағбатлантириш. 4. Аниқ реакция пайдо қилувчи ўқув материални тушунтириш. 5. Талабалар реакциясини рағбатлантириш. 6. Қайтувчан алоқани ўрнатиш. 7. Талабалар эгаллаган билим ва кўникмаларни рағбатлантириш. 8. Талабалар ҳатти-харакатларини баҳолаш. Бироқ бунда репродуктив ўқитишдан кейинги асосий 4, 5, 6, 7, 8 қадамлар ўзининг технологик қайтувчанлик хусусиятини йўқотиб қўймоқда.

Репродуктив кўникмалардан изланувчан (ижодий) кўникмаларни шакллантиришга қандай ўтиш мумкин? Инглиз дидакти А.Ромишовски қуйидаги вариантни таклиф этади: 1. Керакли билимларни етказиш: 2. Репродуктив даражадаги кўникмаларни шакллантириш: а) фаолиятни яхлитлигича ва қисмларга бўлиб кўрсатиш (кўрсатишҚтушунтириш); б) кўникмаларни соддалаштирилган шароитда ўзлаштириш (масала шартини сунъий соддалаштириш, уни айрим қисмларга ажратиш); в) узлуксиз қайтувчан алоқа ва ижобий мустаҳкамлашга асосланган мустақил ишни ташкил этиш; 3. Изланувчан яратувчанлик фазасига ўтиш: а) турли хил муаммоли вазиятларни - ностандарт мисолларни ечиш, англлатувчи (имитицион) моделлаш; б) талабаларнинг ўз фаолиятларини ўзлари албатта таҳлил қилишлари ва уни ўқитувчи билан мулоҳаза қилиш.

Мисол тариқасида геометриядан теоремани исбот қилишни келтириш мумкин. Ўқитувчи мулоҳазанинг асосий усулларини тушунтиради (1-қадам), уларни бир неча мисолларда кўрсатади (2а-қадам), берилган катталиклардан фойдаланиб, осонроқ йўл билан исботлашга (2б-қадам), сўнгра қийинроқ йўл билан исботлашга оид машқлар ечади (2в-қадам). Сўнгра талабаларга исботлаш учун ностандарт масалалар берилади ва улар **кичик гуруҳларга бўлиниб** ёки ёзув тахтасида ишлайдилар (3-қадам). Бир вақтни ўзида берилганларни исботлаш бўйича дастлабки фикрларини, танлаган ечим усулини, исботлашнинг боришини **овоз чиқариб** гапирадилар, ўз усулининг самарадорлигини **ўзлари баҳолайдилар**, уни қайта кўриб чиқадилар, тенг кучли ижодий ёндашишларни излайдилар (3а-қадам).

Автомобил ҳайдаш кўникмаларини шакллантиришни яна бир мисол тариқасида келтириш мумкин: керакли маълумотларни излаб бориш (1-қадам), кўрсатиш (2-қадам), соддалаштирилган шароитда (тренажерда) машқ қилиш (2б-қадам), сўнгра инструктор ёрдамида мураккаб шароитда машқ қилиш (2в-

қадам). Анъанавий усулда ўқиш шу ерда тўхталади. Лекин, баъзан транспорт ҳайдаш машқи шаҳарларнинг турли транспорт зоналарида бир неча соат давомида олиб борилади (3а-қадам). Бунда ҳайдовчи-стажёр йўлда ўзгариб турадиган вазиятларни, ўзининг мулоҳазасини овоз чиқариб гапиради, уларни орқа ўриндикда ўтирган инструктор билан таҳлил қилиб боради (3б-қадам).

Биз юқорида бир неча олимларнинг педагогик технология қоидаларини қўлланилиш чегаралари тўғрисидаги қарашларни баён қилдик. Булар, албатта, субъектив фикрлардир. Бу танқидий фикрларга қисман қўшилган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, педагогик технология ўқитишнинг фақат репродуктив даражаси учунгина яроқли, деган нуқтаи назарга тўла-тўқис қўшилиб бўлмайди. Тўғри, педагогик технология дастлаб ўқитишнинг ана шу даражаси учун ишлаб чиқилган, зеро, ҳар қандай ўзлаштириш жараёнининг негизида хотира кучи ётади. Лекин Б.Блум таксономиясининг юқори босқичлари (таҳлил, синтез, баҳолаш) талабаларнинг аффектив (ички) ривожланишини акс эттиради ва бу тоифадаги ўқув мақсадлари Д. Кратвол томонидан тўла-тўқис баён этилган. У ўқитишга муаммоли изланувчанлик бўйича ёндашишда ўз аксини топган. Д. Кратвол бўйича ўқув мақсадларининг тоифалари, П. Д. Галперин ва Н. Ф. Тализина таклиф этган ақлий ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш билан уйғунлашиб кетади.

Демак, педагогик технология қоидаларини ўқув жараёнига тўла-тўқис тадбиқ этилишини таъминлаш, бу- қоидаларнинг моҳияти, имкониятлари ва уларнинг умумдидактика қоидалари билан уйғунлашиш имкониятларини тўла-роқ таҳлил қилиш билан чамбарчас боғлиқ.

Мустақил таълим учун топшириқлар

1. Мутахассислик бўйича касб-ҳунар коллежи ўқув режасидаги махсус (умум-техник) фанидан 10 та ўргатувчи (ўқитувчи) тест тузинг.
2. Педагогик технология тамойилларини дидактика тамойиллари билан таққослаб, ўз фикрингизни ёзма равишда баён қилинг.
3. Педагогик технология қоидаларига нисбатан ўз мулоҳазангизни ёзма равишда баён қилинг.
4. Назорат тестларини ечиб, белгиланган ўқув мақсадларига эришганлик даражангизни аниқланг. Юқорироқ балл олмоқчи бўлсангиз, мавзу матнига мурожаат қилинг.

Фойдаланган адабиётлар

а) асосий адабиётлар

1. Беспалько В. П., Татур Ю. Г. Системно-услугбическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалистов.-М.: «Вўсш.шк.»,1989.-144 с.
2. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе.-М.: «Знание»,1989.-80 с.

3. Фарберман Б. Л. Прогрессивнўе педагогические технологии. -Т.: ИПВССШ 1999.-80с.

Назорат учун тест топшириклари

I. Мезоний ўқитишда жорий ва оралиқ назоратлар баҳоланадими?

Жавоблар: А - Ҳа; Б - йўқ; В - Билмайман.

II. Ўргатувчи (ўқитувчи) тестларда тўғри жавоблар 1) _____ ва 2) _____ қайси бетида жойлашганлиги кўрсатилади.

III. Ўргатувчи (ўқитувчи) тестлар ўқув материаллини _____ ўзлаштирилишини таъминлайди.

IV. Такрорланувчан ўқув цикли таркибий тузилиш схемасини тўлдиринг ва мазмунини тушунтиринг.

V. Мувофиқликни аниқланг.

	А. Эквивалентли амалиёт
	Б. Аналогик амалиёт
1. Педагогик технология та- мойиллари	В. Бошқарувчи қурилмалар тизими
	Г. Натижани билиш
	Д. Циклик бошқариш
2. Педагогик технология қо- идалари	Е. Ўқув қадамлари
	Ё. Индивидуал суръат
	Ж. Ижобий мустаҳкамловчи реакциялар
	З. Махсус техник қурилмалар
	И. Топширикларнинг қийинлашиб бориши

VI. Педагогик технология тамойиллари дидактика тамойилларини инкор қилади?

Жавоблар: А - Ҳа; Б - Йўқ; В - Билмайман

VII. Педагогик технология қодалари ўзлаштиришнинг _____ даражасида кўпроқ амал қилади.

VIII. П. Д. Галперин ва Н. Ф. Тализина назарияси _____ босқичма-босқич шакллантиришни ифодалайди.

IX. Р. Ганье ва Л. Бригслар таклиф этган дарс таркиби:

А. Талабалар диққатини жалб қилиш.

Б. _____ тушунтириш.

В. Фаоллаштирилган билим ва кўникмаларни _____

Г. Аниқ реакция пайдо қилувчи _____ тушунтириш.

Д. Талабалар реакциясини рағбатлантириш.

Е. Қайтувчан алоқа ўрнатиш.

Ё. Эгалланган билим ва кўникмаларни _____

Ж. _____

X. Репродуктив кўникмалардан ижодий кўникмаларга ўтиш варианты

а) _____ томонидан таклиф этилди. У қуйидаги босқичлардан иборат:

1. _____

2. Репродуктив даражадаги кўникмаларни шакллантириш;

а) Фаолиятни яхлитлигига ва _____ кўрсатиш.

б) Кўникмаларни соддалаштирилган шароитда _____ ўзлаштириш.

в) _____ ташкил қилиш.

3. Изланувчан, яратувчанлик фазасига ўтиш.

а) Турли хил _____ ноҳандарт мисолларни ечиш ва _____

б) Талабалар томонидан ўз фаолиятларини ўзлари _____ ва _____

Тўғри жавоблар

Тош-ши-риқлар	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Жавоблар	А	1) дарслик. 2) кўлланма	муस्ताқил.	93-бетга қаранг	1-В, Д, Е, З, И; 2-А Б Г Ж	Б	Репроуктив.	Ақлий ҳаракатлар.	2. Дидактик мақсадни тушунтириш. 3. Рағбат лантириш. 4. Ўқув материални 7. Рағбатлантириш. 8. Баҳолаш.

А.Ромишевски

1. Керакли билимларни етказиш;
2. а) қисмларга ажратиб; в) узлуксиз қайтувчан алоқани
3. а) муаммоли вазиятларни, имитацион моделлаш;
в) таҳлил қилиш ва ўқитувчи билан мулоҳаза қилиш.

2. Тўла ўзлаштириш технологияси

Тўла ўзлаштиришга эришиш гоёсининг вужудга келиши ва ривожланиши

Ҳаммага ҳамма нарсани ўргатиш - педагогиканинг асосий вазифаси бўлиб, у ўз даврида Я. А. Коменский томонидан олға сурилган эди. Ҳозирги тил билан айтганда, ўқув юрти битирувчилари қандай билимга эга бўлиши зарурлигини аниқлаш шу куннинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Чунки Ўзбекистон Республикаси таълим стандартларида узлуксиз таълимнинг ҳар бир бўғини битирувчиларига аниқ талаблар қўйилган. Бу муаммонинг мураккаблиги шундаки, у ўқув режасига қанча ва қайси фанлар киритилиши ва бу фанларни барча талабаларга ўқитилиши билан боғлиқ эмас. Маълумки, барчага бир хил тушунтирилган ўқув материални турли талабалар турлича даражада ўзлаштирадilar. Натижада ўзлаштириш ёйилмаси пайдо бўлади, унинг энг кўп қисми ноаниқ тасаввур соҳасида ёки ундан ҳам пастда бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, қандай қилиб ўзлаштириш ёйилмасини ихчамлаш ва ўзлаштирмаслик сабабларини қандай бартараф этиш керак?, каби саволларга жаҳон педагоглари жавоб излай бошладилар. Дастлаб, ўрта мактабда иккинчи йилга қолдириб, ўқув циклини тўла қайтариш лозим деган фикр пайдо бўлди. Сўнгра эса ақлий ривожланиши бир хил талабаларни алоҳида (гомоген)синфларга ажратиш зарур, деб топилди. Лекин булар мактабнинг ҳамма талабаларини ўқитишда юқори натижаларга эришиш вазифаларини ҳал этишнинг шошилинич чоралари эди, холос.

Бу вазифа айнан тўла ўзлаштириш услуби номи билан юритилган ўқитиш ситемасида тўла-тўқис ҳал этилди. Тўла ўзлаштириш услуби ўтган асрнинг 60-йилларда Америка психологлари Ж. Кэрролл ва Б. Блумлар таклиф этган гоёга асосланган. Улар қуйидаги фикрлардан келиб чиқдилар: **ўзлаштириш ёйилмаси пайдо бўлишининг асосий сабаби - талабалар ўқиш қобилиятининг турлича эканлигидир.** Шу билан бирга, Ж. Кэрролл мавжуд ўқиш жараёнининг барча шартлари (ўқиш вақтининг бир хиллиги, ахборотни узатиш усуллари ва фанларнинг бир хиллиги ва ҳ.к.) тўла аниқланганлиги ва фақат ўқитиш натижасигина аниқ белгиланмаганлигига жиддий эътибор берди. **Ж. Кэрролл ўқитиш натижаларини аниқ ва ўзгармас бўлишини таклиф этди.** Унинг фикрича, ўқув жараёнининг барча шартларини олдиндан белгиланган натижага мувофиқ ҳолда ўзгартириш мумкин бўлади.

Бундай ёндашиш Б.Блум томонидан ҳам маъқулланди. У талаба қобилиятини ўртача шароитда эмас, балки ҳар бир талаба учун **энг мақбул танланган шароитдаги ўзлаштириш суръати** билан аниқлашни таклиф этди. Б.Блум та-

лабалар қобилиятини турли фанларнинг ўқитилишида, материални ўрганиш учун **чекланмаган вақтдан** фойдаланишни таклиф этади. У талабаларни қуйидаги тоифаларга ажратади [1]:

1. Кам қобилиятлилар (5 фоиз атрофида) жуда кўп вақт сарфланганда ҳам белгиланган билим ва кўникмалар даражасини эгаллай олмайдилар.

2. Иқтидорли болалар (5 фоиз атрофида) бошқаларнинг кучи етмаган топшириқларни уддалайдилар ва юқори суръатда ўзлаштирадилар.

3. Оддий қобилиятли талабалар кўпчиликни ташкил этадилар (90 фоиз атрофида) ва ўзлаштириш қобилиятлари ажратилган вақтга боғлиқ бўлади.

Бу маълумотлар асосида ўқув жараёни тўғри ташкил этилса ва унга ажратилган вақт қатъий чекланмаса, 95 фоиз талабалар материални **тўла ўзлаштиришга** эришишлари мумкин, қолганлари эса тўла ўзлаштира олмайдилар, деган фикрга келинди. Агар ўқиш шартлари (услуглар, усуллар, ўқув материали, ажратилган вақт) барча учун бир хил бўлса, талабаларнинг кўпчилиги билим ва кўникмаларни эгаллашда «ўртача» натижага эришадилар. Талабаларнинг қобилияти бўйича тақсимланиши ва улар эришган ўқув натижалари ёйилмаси орасидаги бундай боғлиқлик Б. Блум тажрибасида тасдиқланди. У талабалар қобилиятларини ўқитишдан олдин аниқлади ва ўқув натижаларига кўра юқори қобилиятли талабалар юқори кўрсаткичга, ўртача қобилиятлар эса ўртача ва паст қобилиятлилар паст кўрсаткичларга эришганликларини қайд қилди. Лекин одатдаги ўқитишдан фарқли ҳолда, ўқув жараёнини энг мақбул ҳолда ташкил этилса (энг аввало, ўқитиш суръати бўйича), ўқув материални деярли барча талабалар томонидан ўзлаштиришга эришилган. Бу ҳолда талабалар қобилиятлари ва ўзлаштириш натижалари ўртасидаги боғлиқлик сезиларли даражада пасаяди, яъни фақат юқори қобилиятли талабаларгина эмас, балки ўртача ва паст қобилиятлилари ҳам юқори даражаларга эришишлари мумкин. Шундай қилиб, **тўла ўзлаштириш моделига** асосланган ўқитишнинг асосий белгиларидан бири, деярли **барча талабалар эриша оладиган юқори даражадаги ўқув натижаларининг** белгиланишидир. Ж. Кэрролл ва Б. Блумларнинг бундай назарий ёндашишларини амалга ошира бориб, Ж. Блок ва Л. Андерсенлар тўла ўзлаштириш асосида ўқитиш услубини ишлаб чиқдилар.

Бу тизимда ишлайдиган ўқитувчи: барча талабалар ўқув материални тўла ўзлаштира оладилар, менинг вазифам ўқув жараёнини тўғри ташкил этиб, уларга ана шунинг учун имконият яратишим зарур, деб ўз олдига мақсад қўйиши - тўла ўзлаштириш услубининг дастлабки қондаси бўлиб ҳисобланади. Сўнгра ўқитувчи тўла ўзлаштириш моҳияти ва барча талабалар қандай натижаларга эришишлари зарурлигини аниқлаши лозим.

Фан (курс) бўйича ўқув материални **тўла ўзлаштириш** эталонини аниқ ифодалаш, бу тизимда ишлашнинг муҳим жиҳатларидан биридир. Юқорида баён этилганидек, (2,3 мавзулар) ўқув мақсадларини аниқлаштириш бўйича ҳаркат тартиби ва ўқув мақсадлари таксономиясидан фойдаланган ҳолда ўқитувчи ўз фани бўйича ўқув мақсадларини мумкин бўлган даражагача майда бўлақларгача аниқлаштиради. Эришиш лозим бўлган **аниқ якуний натижалар рўйхати** тузилади. Булар асосида белгиланган мақсадларга эришилганликни аниқлаш

учун тест топшириқлари тузилади. **Демак, якуний назорат тест топшириқлари сони, қўйилган ўқув мақсадлари сонига тенг бўлиши зарур.** Сўнгра ўқитувчи ўқув материални батафсил таҳлил қилиб, уни алоҳида қисмларга - фрагментлар (ўқув бирликлари) га ажратади. Ҳар бир ўқув бирлиги мантиқан якунланган яхлит қисм бўлиб, уларни аниқлашда ўқув соатларининг ҳафталик тақсимоти ҳам эътиборга олинishi лозим.

Ўқув бирликлари аниқлангандан сўнг, уларнинг ҳар бири бўйича ўқитиш натижалари аниқланади ва улар асосида жорий назорат тест топшириқлари тузилади. Бу топшириқлар ҳар бир ўқув бирлигини ўзлаштирилганлан сўнг талаба эришиши зарур бўлган натижаларга мос ва уларни аниқ ифодалаш зарур. Жорий назорат тест топшириқлари ташҳис характериға эға бўлиб, улар ўз вақтида тегишли ўқув жараёниға тузатишлар киритилишини, қўшимча ўқув ҳаракатлар тартиби киритилишини аниқлашға ёрдам беради.

Навбатдаги босқич ҳар бир тест саволлари бўйича унга тенг кучли (алтернатив) қўшимча ўқув материални тайёрлашдир. Булар, айрим талабалар ўзлаштира олмаган материалларни қўшимча ўрганишларига мўлжалланган ва дастлабки (асосий) ўқув материалдан фарқли бўлиб, ўзлаштириш усулларини танлашда талабаларға ёрдам берадилар.

Бу услуб амалда қуйидаги қадамлар кетма-кетлигидан иборат бўлади:

- кириш қисми - талабаларни тўла ўзлаштириш услуби бўйича ишлашға йўналтириш;
- ҳар бир ўқув бирлигини тўла ўзлаштирилишини таъминлаш;
- ўқув материални ҳар бир талаба томонидан ўзлаштирилиши тўлақонлигини аниқлаш (тест);
- ҳар бир талабаға қўйилган баҳони тезлик билан изоҳлаш;

Қўшимча материал тузиш талабаларни тўла ўзлаштириш услуби бўйича ишлашға йўналтиришнинг энг муҳим вазифалардан бири бўлиб, у қуйидагилардан иборат. Энг аввало, ўқитувчи ўзлаштириш тўла бўлиши учун ҳар бир ўқув бирлиги бўйича нималарни ўзлаштириш зарурлигига батафсил тўхталади. Бунда у фан бўйича ўзи тузган, аниқлаштирилган мақсадлар жадвалини талабаларға кўрсатиши мумкин. Янада батафсилроқ тушунтириш мақсадида олдиндан тузилган тест топшириқлардан фойдаланиб, талабаларға якуний баҳолаш топшириқларини кўрсатади. Лекин якуний баҳолаш айнан шу тест билан ўтказилмайди, балки у саволлар ёки жавоблар тартиби, саволларнинг маъноси сақланган ҳолда бошқача шаклда тузилган топшириқлардан фойдаланилади. Сўнгра, ўқитувчи талабаларға материални **тўла ўзлаштириш** учун қандай ўқиш кераклигини тушунтиради. Бунда қуйидагиларға алоҳида эътибор берилади:

1. Синф (гурух) талабаларнинг ҳаммаси яхши натижаларға эришадиган янги услуб билан ўқийди.

2. Ҳар бир талаба фан бўйича баҳони фақат якуний назоратдан кейингина олади.

3. Ҳар бир талабанинг билими бошқаларға нисбатан эмас, балки фақат олдин тузилган эталон-мақсадға солиштириб баҳоланади (эталоннинг энг юқори кўрсаткичини айтиш керак).

4. Ушбу эталонға эришган ҳар бир талабаға юқори баллар қўйилади.

5. «Аъло» баҳолар (юқори баллар) сони чегараланмайди. Шунга мувофиқ ўзаро ёрдам ҳар бир талабанинг аъло баҳо олишига имконият беради. Агар барча талабалар бир-бирига ёрдам берсалар, синфдаги барча талабалар ҳам аъло баҳо олишлари мумкин.

6. Ҳар бир талабага зарур бўлган ҳар қандай ёрдам кўрсатилади. Агар бир усулда ўзлаштира олмаса, унга бошқа усулдан фойдаланиш таклиф этилади.

7. Фанни ўқитиш жараёнида ҳар бир талаба ташҳисли текширув ишлар тўплами билан таъминланади. Улар талабани ўзлаштиришдаги аста-секин силжишини таъминлайди. Бундай текширишлар натижаси баҳоланмайди, улар фақат талабаларга ўз хато ва камчиликларини аниқлашга, уларни ўз вақтида тузатишга ёрдам беради.

8. Жорий текширув топшириқларини бажара олмаган талабага дарҳол алтернатив (тенг кучли) ўқув топшириқларини танлаш таклиф этилади. Уларга йўл қўйилган хато ва тушунмовчиликларини бартараф қилишга ёрдам берилади.

9. Бундай имкониятлардан ўз вақтида зудлик билан фойдаланиш керак, акс ҳолда хато ва тушунмовчиликлар йиғилиб, келгуси ўқув материални ўрганишда жиддий қийинчиликлар туғдиради.

Бундан ўқитишнинг дастлабки босқичидаёқ бу тизимнинг **асосий технологик белгиси - ўқув жараёнини олдиндан белгиланган аниқ мақсадга йўналганлиги сезилиб турибди**. Ўқув жараёни олдиндан тузилган ўқув бирликларига мувофиқ ҳолда блоklarга ажратилади. Ўқув бирликларининг кетмакетлиги ўқитувчи томонидан танланган қўлланма (дарслик) асосида тузилади. Янги материални тушунтириш ва уни қайта ишлаш одатдагидек олиб борилади. **Лекин ҳар бир талабанинг фаолияти аниқлаштириб белгиланган ўқув мақсадларига мос ҳолда ташкил этилади**. Барча талабалар ҳар бир ўқув бирлигини тўла ўзлаштирганларидан сўнг ташҳис тести ўтказилади ва унинг натижаси дарҳол эълон қилинади. **Билим ва кўникмаларнинг тўла ўзлаштирилиши, баҳоланишнинг асосий мезони бўлиб ҳисобланади**. Текширув иши баҳоланиб бўлгандан сўнг талабалар икки гуруҳга: билим ва кўникмаларини тўла ўзлаштирганлар ва тўла ўзлаштирмаганларга ажратилади. Тўла ўзлаштирганлар қўшимча материаллар ўқиши, бошқаларга ёрдам бериши ёки навбатдаги ўқув бирлигини ўқиш бошлангунча бўш бўлиши мумкин. Ўқитувчи асосий эътиборни тўла ўзлаштира олмаган талабаларга қаратади, улар билан ёрдамчи (коррекция) ўқув ишларини олиб боради. Бунинг учун аввал, талабаларнинг билими ва кўникмаларидаги камчиликлар, материалнинг энг кўп талабалар ўзлаштира олмаган қисми аниқланиб, машғулотлар синфнинг барча талабаларига ўтилади. Баён этиш яна қайтарилади, лекин у бошқа усулда, олдин қўлланилмаган кўргазмалар ва техник воситалардан фойдаланган ҳолда олиб борилади. Яқка тартибдаги камчилик ва хатоларни тузатиш учун ҳар бир талаба билан алоҳида иш олиб борилади. Бунда 2-3 кишидан иборат кичик гуруҳлар билан ишлаш, уларнинг бир-бирига ёрдам бериши ёки мазкур ўқув бирлигини тўла ўзлаштирган талабаларни уларга бириктириш кабилар ишни ташкил этишнинг асосий шакллари бўлиши мумкин.

Ёрдамчи машғулот ташҳис тести ўтказиш билан якунланади, ундан сўнг материални тўла ўзлаштираолмаганлар билан яна қўшимча машғулот ўтказилади. Гуруҳдаги (гуруҳдаги) барча талабалар белгиланган даражадаги билим ва кўникмаларни тўла ўзлаштирганларидан сўнг навбатдаги ўқув бирлигини ўрганиш бошланади.

Жорий ўзлаштиришдаги баҳолар асосан оғзаки шаклда бўлиб, талабалар руҳини кўтариш учун хизмат қилади. Уларнинг умумий маъноси: «Сен шунча саволга тўғри жавоб берибсан, бу яхши натижа, агар бошқа бўлимлар бўйича ҳам мана шунақа натижаларга эришсанг, якуний назоратда «аъло» баҳо олишинг мумкин», ёки «Агар мана бу саволларга ҳам жавоб берганингда, у сени яхши ўзлаштираётганингни билдирар эди, ҳозирча қайси саволларга эътибор бериш кераклигини кўриб чиқайлик» (Ижобий мустаҳкамловчи реакциялар қонидаси).

Бу услубнинг муҳим томони-тўла ўзлаштириш эталонини аниқ белгилаш ва ифодалашдан иборат. Унинг асоси эса ўқув мақсадларини аниқлаштириш бўлиб ҳисобланади. Уларни қуйидагича ифодалаш мумкин: а) талабанинг аниқ ифодаланган ўқув ҳаракатлари билан; б) кўрсатилган тўғри жавоблар сони билан. Иккинчи ҳолда мезон 80-90% даражасида белгиланади. Илмий текширишлар кўрсатганидек, бундай даражани белгилаш мустаҳкам ижобий натижа беради ва кўпчилик талабаларни фанга қизиқиши, умуман, ўқишга бўлган ижобий муносабатлари сақланиб қолади. Мезонни 75 фоизга тушириш эса натижани ёмонлаштиради.

Ҳар бир ўқув бирлиги доирасидаги ўқитувчи фаолияти қуйидаги кетмакетликни ташкил этади:

- 1.Талабаларни ўқув мақсадлари билан таништириш.
- 2.Мазкур бўлим (ўқув бирлиги)ни ўқитиш режаси билан барча талабаларни таништириш.
- 3.Ўқишни ташкил қилиш (иложи борича дастлаб ўқитувчи томонидан материални баён қилиш шаклида).
- 4.Жорий текширувни ўтказиш (ташҳис тести).
- 5.Текширув натижаларини баҳолаш ва материал мазмунини тўла ўзлаштирган талабаларни аниқлаш.
- 6.Тўла ўзлаштирмаган талабалар билан қўшимча машғулот ўтказиш.
- 7.Ташҳис тести ёрдамида ўқув бирлигини тўла ўзлаштирган талабаларни қайта аниқлаш.

Ўқув фани бўйича якуний текшириш ўқитувчи томонидан ўқишнинг бошланишида тузилган бир ёки бир неча назорат ишлари асосида ўтказилади. Уни ўтказиш вақти олдиндан талабаларга маълум бўлиши керак. Талабалар ишни бажара бориб, жавобларни ўқитувчи олдиндан тайёрлаб қўйган бланкаларга белгилайди. Ишни тўғри бажарилганлигини талабаларнинг ўзлари текширадилар. Жавобларни тест калити билан таққослаб, нотўғри жавоб берилган топшириқларни чизиб, тўғри жавобларни эса доира билан белгилаб, бланкаларни ўз эгаларига қайтарилади. Ўқитувчи жавоб бланкаларига қарамасдан ёзув тахталарига фан бўйича тўла ўзлаштириш эталонини осиб қўяди. Талабалар эталон бўйича ўзининг якуний баҳоларини аниқлайдилар. Якуний баҳога

бундай очик ва ошкора ёндашиш, ўзлаштирилган билим ва кўникмаларни баҳолашнинг бирдан-бир асоси эканлигини тўғридан-тўғри исботлайди.

Одатда, якуний баҳо икки хил: «тўла ўзлаштирди» ва «тўла ўзлаштира олмади» кўринишида бўлиши лозим. Лекин бу услуб билан ишлаш тажрибаси уни дастлабки қўллашда талабаларнинг 30-50 фоизигина материални тўла ўзлаштира олишини кўрсатди. Шунинг учун ҳам дастлабки ҳолларда ўқитувчи олдиндан ўзлаштира олмаган талабалар учун «яхши» ва «кониқарли» баҳолар эталонини ҳам тайёрлаб қўйиши зарур.

Ўқитувчи текширув варақларини ҳамма талабалардан йиғиштириб, ҳар бир талаба учун батафсил ахборот тайёрлайди ва ўқув бирлиги бўйича якуний назорат натижаларига аниқлик киритади. Бунинг учун ўқитувчи томонидан тўла курс бўйича тузилган ўқув мақсадлари жадвалидан фойдаланилади (4-жадвалга қаранг). Ўқув мақсадларини белгилашда ишлатилган (Қ -) белгилари - «т»-тўла ўзлаштирди ва «ч»-чала ўзлаштирди белгилари билан алмаштирилади. Бу талабаларга ўз билим даражасини аниқлаш ва ундаги камчиликларни тезроқ бартараф қилиш, агар лозим бўлса, қайта топшириш ҳамда навбатдаги материални ўзлаштиришга тайёргарлик кўришда уни эътиборга олиш имкониятини беради.

**Тўла ўзлаштириш
тех-
нологиясининг ютуқ
ва
камчиликлари**

Тўла ўзлаштириш технологияси бўйича ўқитиш халқаро миқёсда кенг тарқалган. Бу тизим бўйича тажрибавий ишлар Австралия, Буюк Британия, Бельгия, Бразилия, Индонезия, Жанубий Корея, Тайван, Малайзия ва бошқа мамлакатларнинг кўпчилик мактабларида олиб борилмоқда. Бошқа педагогик тизимларга нисбатан технологик ўқитиш тизими ўзининг муқаррарлиги ва кўпгина кўрсаткичлар бўйича такрорланувчанлик хусусиятига эга бўлганлиги, олиб борилаётган тажрибавий ишлар натижаларини қиёсий таҳлил қилиш имкониятини беради. Ўтказилган тажрибалар 90 фоиз ҳолатда бу тизимнинг самарали эканлигини кўрсатди. АҚШда бу тизим турли ёшдаги болаларни ўқитишда қўлланилди, энг юқори натижа эса 5-6 синфларда кузатилди. Уни юқори синфларда ва коллежларда қўллаш ҳам ижобий натижа берган.

Америка, Австралия ва Жанубий Корея олимларининг маълумотларига қараганда, тўла ўзлаштириш технологияси бўйича ўқитиш тизими турли ақлий ривожланиш даражасидаги болаларни ўқитишда ҳам яхши натижа беради. Шу билан бирга интеллектуал тест натижасида «кучсиз» деб топилган ўқувчиларнинг ўзлаштириши ҳам сезиларли даражада кўтарилади, юқори ривожланиш даражасига эга бўлган ўқувчилар янада юқори ўзлаштириш кўрсаткичларига эришганлар.

Ўтган асрнинг 70-йилларида Жанубий Кореяда ўтказилган тажрибаларда 50 минг ўқувчи қатнашган бўлиб, улардан 75 фоизи энг юқори кўрсаткичларга эришган. Одатдаги ўқитиш тизимида бундай юқори кўрсаткичларга фақат ўта қобилиятли болаларгина эришганлар. Бошқа бир қатор мамлакатларда ўтказилган тажрибаларнинг кўрсатишича, бу тизимнинг қўлланиши натижасида ўртача қобилиятли талабалар ҳам юқори натижаларга эришиш учун имкониятга эга

бўладилар (90 фоиз). Одатдаги ўқитиш тизимида эса бундай натижаларга жами талабаларнинг фақат 80-85 фоизигина эришишлари мумкин бўлган.

Лекин тўла ўзлаштириш услуги баъзи камчиликлардан ҳам холи эмас. Бунинг моҳияти шундаки, бу услубнинг самарадорлиги фақат аниқлаштириб ифодалаш мумкин бўлган ўқув мақсадлари билангина баҳоланади. Юқорида таъкидланганидек, фақат ўқув жараёнида такрорланувчан мақсадларгина аниқлаштиришга мойил бўлади. Бу услуб имкониятларининг чекланганлик характерга эга эканлигини норвегиялик олимлар ҳам таъкидлаб ўтганлар. Улар бу тизимни фақат куйидаги хусусиятларга эга бўлган ўқув жараёнларига қўллаш мумкинлигини кўрсатиб ўтадилар: а) ўқув материални алоҳида, аниқ таркибий қисм (фрагмент)ларга ажратиш мумкин бўлиши керак; б) ўқув материали узвий ва ўзаро боғлиқ бўлиши керак (масалан: математика ва табиий фанлар бўлимлари), яъни фанлараро боғланишга алоҳида эътибор бериш зарур.

Эстония педагоглари П. У. Крейтсберг ва Э. В. Круллар ҳам тўла ўзлаштириш тизимига ижодий ёндашиб, унинг асосида ўзига хос ўқитиш услуги ишлаб чиқдилар. Улар тўла ўзлаштириш концепциясига куйидаги ўзгартиришлар киритилиши лозимлигини таклиф этдилар: а) унинг қўлланиш чегарасини аниқлаш; б) ўқув материални асосий ва ёрдамчи қисмларга ажратиш; в) бу услубда ривожлантирувчи ўқув фаолияти имкониятларини ҳам эътиборга олиш. Улар тўла ўзлаштириш услуги такомиллаштиришда бу услубни муаммоли(изланувчанлик) характерга эга бўлмаган ҳамда аниқ ва кетма-кет жойлашган ўқув бирликларга бўлиш имкониятига эга бўлган фанларни ўқитишга қўллашга асосландилар.

Тўла ўзлаштириш услубининг эстонча варианты куйидаги характерли белгиларга эга: а) тўла ўзлаштириш талаби ўқув материалининг тўла хажмига эмас, балки билим ва кўникмаларнинг ажратилган энг зарур, минимал қисмигагина кўйилади; б) кўшимча ва ривожлантирувчи характердаги машғулотлар ўтказиш махсус тарзда белгиланади. Ташхис тестидан ўта олмаган талабалар фақат яна икки марта тестга киритилади, агар бунда ҳам тўла ўзлаштира олмасалар, бутун синф билан навбатдаги материални ўзлаштиришга рухсат берилди.

Эстонияда сўнгги йилларда ўтказилган тажрибалар тўла ўзлаштириш технологиясини синф-дарс тизимида қўллашга ҳам имкон берди. Натижада ўзлаштириш 60 фоизга, ўқув материални тушуниш ва қўллаш даражасида ўзлаштирганлар сони эса уч марта ортди. Ўқитувчиларнинг вақт сарфи меъёри ҳам аниқлаштирилди. Агар у чет эллик олимлар томонидан 10-50 фоиз деб қайд қилинган бўлса, эстон олимлари томонидан қўлланганда дастлабки пайтларида, у 50 фоизни ташкил этиб, сўнгга аста-секин камайиб борди. Лекин кўшимча вақт сарфи узоқ муддатли тўла ўзлаштириш самарадорлиги билан қопланади, чунки бу ўқишнинг кейинги босқичларида юқори кўрсаткичларга эришишнинг муҳим омилларидан биридир. Эстон педагоглари услубининг ўзига хос самараси яна шундан иборатки, улар дастур бўйича ўқув материални ўтиш вақтига ҳам аниқлик киритдилар (ташхис тести фақат икки марта топширилади). Бу юқоридан мажбурий тарзда белгиланган ўқув вақти тақси-

мотини асосли равишда қайта кўриб чиқиш ва бу блокда талабалар фаолиятидаги ортиқча зўриқишларни бартараф қилишга имконият яратади.

Кўп ҳолларда тўла ўзлаштириш технологияси бир ёки бир неча чуқурлаштириб ўқитиладиган фанларни ўқитишда қўлланилади. Бунда қўшимча зарур вақт дарсдан ташқари ўтказиладиган машғулотлар ҳисобидан қопланиши мумкин. Агар бу технология бир неча фан ўқитилишида қўлланиладиган бўлса, ўзлаштириш суръати паст бўлган талабалар анчагина қийин аҳволда қоладилар. Бундай талабаларга ёрдам бериш мақсадида қўшимча машғулотлар ўтказишдан ташқари бир неча ўқитувчилар ўзаро келишиб, уй вазифасини бажаришнинг махсус дастурини ишлаб чиқишлари лозим. Танлаб ўқитиладиган фанлардан бир-иккитаси бекор қилинади. Бу асосий фанларнинг талабалар томонидан тўла ўзлаштирилишига имконият яратади. Умуман олганда, вақт муаммоси тўла ўзлаштириш тизимида ҳам, одатдаги ўқитиш тизимида ҳам охиригача ҳал этилмаганлигини (талабаларнинг бир қисмини чала ўзлаштириши билан чегараланганлигини) таъкидлаш лозим.

Тўла ўзлаштириш назарияси ва технологияси ўқув юртлари муаммосига янгича назар ташлашга даъват этади. Уни оммавий тарзда қўлланиши, ё ўқитиладиган материал мазмунини қисқартириш ҳисобига вақт меъёрини сақлаш ёки вақт меъёрини кенгайтириб, ўқув материали ҳажмини сақлаб қолишни тақозо этади. Биз фақат Б. Блум таксономиясининг «тушуниш» тоифаси даражасигача ўзлаштириш ҳақида фикр юритяпмиз.

Агар барча талабалар учун эталон-мақсад сифатида изланувчанлик фаолиятини ҳам ўз ичига олган янада юқори даражадаги ўқув мақсадлари (тахлил, синтез) белгиланган бўлса, ўқитиш учун ажратиладиган вақт қанча бўлиши керак? Бундай ўқув мақсадларига эришиш учун талаба улардан олдинги даражаларни ҳам эгаллаган бўлиши лозим. Демак, ўқитиш вақти, шунингдек, ўқитувчи меҳнати ҳам сезиларли даражада ортиб кетади.

Юқоридагиларни хулосалаб шуни айтиш мумкинки, тўла ўзлаштириш асосида ўқитиш барча фанларни ўзлаштиришнинг идеал шакли бўлиши билан бирга бир неча муҳим муаммоларнинг ҳал этилишини ҳам тақозо қилади: барча талабалар қайси фанлардан қандай даражадаги натижага эришишлари, бунинг учун қандай шарт-шароитлар яратиш лозим ва уларнинг самараси қандай бўлади? Бунинг учун қандай моддий ва кадр ресурслари зарур бўлади? Келажакдаги пелагогик изланишлар ана шу каби саволларга жавоб топиши лозим.

Умуман олганда, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўқув жараёнини, айниқса касб ўргатиш жараёнида тўла ўзлаштириш технологиясига амал қилишни юқори натижа бериши муқаррардир. Чунки бу битирувчилар Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими Давлат стандартларида билимларни ва касбий кўникмаларининг тўла-тўқис ўзлаштиришлари, яъни, уларнинг келажакини ҳам тўла-тўқис лойиҳалашларини таъминлашлари зарур.

Тиббиёт, санъат ва бошқа олий ўқув юртлари тажрибалари тўла ўзлаштириш технологиясини олий ўқув юртларида қўллаш ҳам ижобий самара беришини кўрсатмоқда.

Мустақил таълим учун топшириқлар

1. Назорат тестларини ечиб, белгиланган ўқув мақсадларига эришганлик даражангизни аниқланг. Юқорироқ балл олмоқчи бўлсангиз, мавзу матнига муурожаат қилинг.
2. Тўла ўзлаштириш технологияси бўйича машғулотни лойиҳалашни машқ қилинг.

Назорат учун тест топшириқлари.

I. Ж. Кэррол ва Б. Блум таклиф этган тўла ўзлаштириш ғояси ўқув мақсади, _____ ва якуний натижанинг ўзаро мослиги асосланган.

II. Талабалар билим қобилиятлари бўйича қуйидаги уч тоифага ажратилдилар:

A. _____ (5 фоиз атрофида).

B. _____ (5 фоиз атрофида).

B. Оддий қобилиятлилар (90 фоиз атрофида).

III. Ж. Блок ва Л. Андерсенлар ишлаб чиққан услубида тўла ўзлаштириш эталони аниқ ифодаланади, ўқув мақсадлари 1) _____ бўлинади, эришиш лозим бўлган аниқ 2) _____ рўйхати тузилади, уларга мувофиқ ҳолда 3) _____ тузилади, қўшимча 4) _____ тайёрланади.

IV. Тўла ўзлаштириш технологиясида қадамлар кетма-кетлиги аниқлансин.

A. Кириш қисми-ўқувчиларни тўла ўзлаштириш услуби бўйича ишлашга йўналтириш.

B. Ўзлаштириш тўлақонлигини аниқлаш.

B. Ҳар бир ўқув бирлигини тўла ўзлаштирилганлигини таъминлаш.

Г. Ҳар бир талаба олган баҳони тезлик билан изоҳлаш.

V. Тўла ўзлаштириш технологияси билан ўқитишда:

A. Жорий текширувлар баҳоланмайди.

B. Талаба билими бир-бирига нисбатан баҳоланади.

B. Талаба билими эталон мақсадига таққосланиб баҳоланади.

Г. Ҳар бир талабага зарур бўлган ҳар қандай ёрдам кўрсатилади.

Д. «Аъло» баҳо (юқори балл)лар сони чегараланмайди.

Жавоблар: 1-А,Б,В,Г; 2-Б,В,Г,Д; 3-А,В,Г,Д; 4-А,Г,Д,В.

VI. Тўла ўзлаштириш услубининг ўзига хос технологик белгиси ўқув жараёнининг _____ га йўналтирилганлиги.

VII. Тўла ўзлаштириш услубининг эстонча варианты (П. У. Крейтсберг, Э. В. Крулл) куйидагилар билан характерланади:

- А. Тўла ўзлаштиришни ўқув материалининг асосий қисмига тадбиқ этиш.
- Б. Қўшимча ва ривожлантирувчи машғулотларни махсус тарзда ўтказиш.
- В. Талабаларни ташхис тестидан фақат икки марта ўтказиш.
- Г. Айрим фанларнигина тўла ўзлаштирилишини талаб қилиш.
- Д. Ҳамма жавоб тўғри.

VIII. Тўла ўзлаштириш технологиясини академик лицейи ва касб-хунар коллежларида қўллаш ижобий натижа беради.

- А. Ҳа; Б. Йўқ; В. Билмайман.

Тўғри жавоблар

Тоғши риқ- лари	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Жа- воблар	Шароит.	1. Кам қобилиятли. 2. Иқтидорли.	1. майда бўлақлар- га бўлинади. 2. ўқув мақсадлар. 3. тест тоғши- риқлари. 4. ўқув материали.	А, В, Б, Г	3.	яқуний натижа	Д.	А.

Фойдаланилган адабиётлар

а) асосий адабиётлар

1. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. М. : «Знание». 1989. -80 с.
2. Никандров Н.Д. Программированное обучение и идеи кибернетики (Анализ зарубежного опыта). М. : «Наука». 1970 -206 с.
3. Фарберман Б.Л. Прогрессивнўе педагогические технологии. Т. : ИПВССШ. 1999. -80 с.

3. Тўла ўзлаштириш технологиясини амалга ошириш усуллари

Ўқитишнинг индивидуал ёзма - кўрсатмали ва индивидуал-бригада усуллари

Аниқ ўқитиш тизимини тузишга технологик ёндашиш турлича усулда шакллантирилади. Жуда кўп бундай вариантларни кўриб чиқиш имконияти бўлмагани учун биз куйидаги ҳар бири ўзича қизиқиш уйғотадиган икки усулга тўхталамиз. Биз уларда мезоний йўналтирилган ўқитишнинг акс этганлигига ишонч ҳосил қилиш имкониятига эга бўламиз. (6-мавзуга қаранг).

Индивидуал ёзма-кўрсатмали ўқитиш тизими ўтган асрнинг 60-йилларида Питтербург (АҚШ) университетининг таълим бўйича тадқиқотлар олиб бориш ва услубий материаллар ишлаб чиқиш Марказида яратилган. Ўқитишнинг бундай индивидуаллаштирилган усули дастлаб бошланғич синфлар (тайёрлов синфидан то 6-синфгача) учун мўлжалланган. У ўқиш, ёзув, ҳусниҳат, математика ва табиатшунослик фанларида қўлланилган.

Ўқув материали юзлаб аниқлаштирилган мақсадлардан иборат бўлиб, улар фан ва унинг бўлимлари ҳамда ўзлаштириш даражалари бўйича гуруҳларга ажратилган ва ўқув мақсадлари қатъий кетма-кетлик бўйича жойлаштирилади ва ўрганиладиган материал ва ўқув фаолиятининг турлари танланмайди, балки улар ўқув дастурида баён этилади. Бунда кўпроқ яқка тартибда ўқитиш устиворлик қилади, баъзи ҳолларда кичик гуруҳлар билан машғулот ташкил этилиши ҳам мумкин. Ўқувчи ўзининг индивидуал улгуриш суръати бўйича дастурни ўзлаштириб боради. Бунда ўқув мақсадлари ташқаридан кузатиладиган ҳаракатлар билан қатъий бир хил маъноли тарзда ифодаланиши зарур. Ўқитишнинг бу тизимини амалга оширишда ўқув мақсадларининг характери муҳим роль уйнайди. Ўқув мақсадларига эришишнинг меъёри сифатида шартли белгиланган даражаси (85 фоиз) - ҳар бир мақсад учун бир неча намуналар тавсия этилишини талаб қилади. Бу қуйидаги тарзда амалга оширилади.

1. Ўқув йилининг бошида ўқувчилар ўрганиши лозим бўлган аниқ дастурга оид бошланғич билимлар даражасини аниқлаш учун тест синовидан ўтказиладилар. Бунда ушбу бўлимнинг ҳар бир ўқувчи томонидан тўла ўзлаштирилиши назарда тутилади.

2. Сўнгра дастлабки блок бўйича тест ўтказилади. Унинг вазифаси ўқувчи қайси ўқув мақсадларини қайси даражада эгаллаганлигини аниқлашдир (меъёр 85 фоиз).

3. Дастлабки тест синови натижасига асосан ўқитувчи ҳар бир талаба учун кўрсатма тузади, унда ўқув фаолиятининг барча турлари: ўқитувчидан яқка тартибда маслаҳат олиш, дарслик ва бошқа нашр этилган материаллар билан ишлаш, техник воситалардан фойдаланиш, гуруҳ (синф) бўйича машғулот ўтказиш ва ҳоказолар баён этилади.

4. Ўқувчи ўқув материални олади ва уни қисмлар бўйича ўзлаштириб боради. Ҳар бир қисмни ўзлаштириб бўлгандан сўнг тестдан ўтади ва у талаб этилган даражада (85 фоиз) ўзлаштирилганлигини кўрсатиши зарур. Фақат шундан сўнггина унга бошқа ўқув мақсадини ўзлаштириш учун ўтишига рухсат берилади.

5. Ўқувчи барча ўқув мақсадларини ўзлаштириб бўлгандан сўнг у мазкур блок бўйича яқунловчи тест-синовидан ўтади. Бу тест дастлабки тестнинг бир варианты бўлиб, ушбу блокдаги ўқув материалининг барча қисмларини тўлатўқис қамраб олади.

6. Агар ўқувчи бир ёки бир неча ўқув мақсадларини ўзлаштира олмаса, ўқитишнинг бу қисми бошидан такрорланади. Агар яқуний тестда талаба 85 фоиздан юқори кўрсаткичга эришган бўлса, мазкур бўлимни тўла ўзлаштирилган ҳисобланади ва навбатдаги бўлимни ўрганишга ўтади. Бу бўлимга тегишли

ўқув мақсадлари блоки бўйича яна дастлабки тестдан ўтади. Ўқув ҳаракатларининг бундай тартиби ҳар бир блок учун такрорланаверади.

Бу тизимнинг юқори даражада аниқлиги ва тушунарли эканлигини тан олиш лозим. Ўқув материални ўқувчи ҳаракатида ўз ифодасини топадиган айрим қисмларга ажратилганлиги, унинг калити бўлиб ҳисобланади. Ўқитишнинг бу тизими маълум даражада муваффақият қозонди, чунки унинг асосини мезоний баҳолаш ва аниқ мақсадга йўналганлик ташкил этади. Лекин, бу тизим фақат репродуктив ўқитиш даражаси билангина чегараланади. Иккинчидан, бу тизим ўз моҳияти билан ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорлик, ўзаро ёрдамга асосланган фаолиятини чегаралайди ва уларни бир-биридан ажратиб қўяди. Фақат яқка тартибда ишлашга асосланиши талабада бўлақларга бўлинган ўқув жараёнининг сезилмас доираси билангина чекланиб қолиш сезгисини вужудга келтиради. Албатта, тизимнинг бу камчиликларни ўқитувчи ўзининг хушмуомалалиги, эътибори, мулоқоти билан бартараф қилиши лозим.

Ўқитишнинг индивидуал-бригада тизими ўтган асрнинг 80-йилларида Жонс Гопкинс университетида (АҚШ) ишлаб чиқилган ва бошланғич синфларда математика дарсларида қўлланган. Сўнгра, у коллежлар ва бошқа ўқув юрталарида ҳам тадбиқ қилиниб, ижобий натижага эришилган.

Бунда индивидуал тартибда ўқитиш кичик гуруҳларда ишлаш билан уйғунлаштирилиб олиб борилади. Талабалар 4-5 кишидан иборат гуруҳларга бўлинадилар. Ўқитувчи гуруҳни ҳар томонлама (жинси, билим даражаси, миллати) турлича бўлишига алоҳида эътибор беради.

Ўқув материални дастурланган қисмларга-бўлимларга бўлинади. Ҳар бир талаба материални ўзининг улгуриш суръатига мувофиқ ҳолда ўзлаштиради. Уларнинг ҳаракат тартиби қуйидагича: а) мазкур бўлимни ўзлаштиришга оид ўқитувчи тузган (у ёки бу кўникма ва малакани эгаллашга мўлжалланган) кўрсатма билан таништириш; б) кўникма ва малакаларни ташкил этувчиларига оид бўлган бир неча ишчи режаларни ишлаб чиқиш; в) кўникмаларни эгалланганлик даражасини мустақил тарзда текшириб кўриш; г) якуний тест синовни ўтказиш.

Бригада аъзолари жуфт бўлиб ишлайдилар, текширув ва рақамларини ўзаро алмашадилар ва бир-бирларини бажарган ишларини 100 балли шкала бўйича текширадилар. Агар талаба мустақил ишлашда ва ўзаро текширишда 80 фоиздан юқори кўрсаткичга эришса, унга бу кўникма бўйича якуний тестдан ўтишга рухсат берилади. Бу текширувни ўқитувчи тавсиясига кўра энг яхши ўзлаштирган талабалар ўтказилади. Ҳар бир талабанинг ҳафта давомидаги тест кўрсаткичлари ва тест синовлари сони бўйича бригаданинг умумий кўрсаткичи аниқланади. Ўқитувчи олдиндан эълон қилган кўрсаткичларга эришган бригада ҳафта якуни бўйича синовдан ўтган ҳисобланади. Жорий назоратлар асосан талабалар томонидан ўтказилгани учун ўқитувчи айрим гуруҳга ёки талабаларга алоҳида эътибор бериш имкониятига эга бўлади. Ўқув фаолиятини ташкил этишда талабаларнинг ўзаро ёрдам ва ўзаро ҳамкорлиги алоҳида ўрин тутаяди. Бу эса, айниқса, ўзлаштириши бўш талабалар учун катта аҳамиятга эга бўлади.

Ўқитишнинг индивидуал-бригада усули асосан гуруҳ бўйича ўзлашти-

риш ёйилмаси жуда катта ва ўзлаштирмовчиларнинг кўплиги сабабли гуруҳ бўйича ўзлаштиришни яхшилаш қийин бўлган ҳоллар учун мўлжалланган.

Ўқитишнинг бу тизими бўйича ўтказилган экспериментларнинг кўрсатишича, ундаги ўзаро ҳамкорлик, ўзаро ёрдам ва ўзаро назоратга асосланган меҳнат, айниқса, ўзлаштириши паст бўлган талабалар учун ниҳоятда фойдали бўлиб, уларга ўқув материални ўзларининг улгуриш суръатларига мос ҳолда ўзлаштириш имкониятини беришни кўрсатади. Ўзлаштиришнинг яхшиланиши билан бирга талабаларда (айниқса, ақлий ривожланиши орқада қолганларда) ўз-ўзини баҳолашга ўрганишлари ҳам сезиларли даражада ривожланган. Турли миллатга мансуб талабалар ўртасидаги шахслараро муносабатлар ҳам яхшилانган. Бундай ижобий натижалар ўқув жараёнида «шахс омили»ни тўғридан-тўғри ҳисобга олишнинг самарадорлигини кўрсатади. Афсуски, кўпгина услубий ишланмаларда ўқитишнинг бу муҳим жиҳати эътибордан четда қолади. Аксинча, уни ҳар бир дидактик изланишлар таркибига киритиш мақсадга мувофиқдир.

Машғулотларни дидактик конструкциялаш усуллари

Педагогик технология бўйича ўқув жараёнини режалашда ўқитувчининг дарсга тайёргарлиги муҳим аҳамият касб этади. Юқорида мақсадларни аниқлаштириш, ўқув материални ва назорат ишларини тайёрлаш, ўқув фаолиятининг шаклини танлаш ҳақида фикр юритилди. Педагогик амалиёт кўрсатганидек, айнан ўқув фаолиятини режалашда ўқитувчилар жиддий қийинчиликка учрайдилар ва бу улардан юқори малака ва тажрибага эга бўлишни талаб қилади. Чунки бунда аниқ кўрсатмалар (алгоритмлар) тузиш нисбатан кўпроқ ижодий ёндашишни талаб қилади.

Япониялик олимларнинг ўқитувчилар билан ҳамкорликда ўқув фаолиятини ташкил этиш бўйича таклиф этган усуллари кўриб ўтамиз. Бу усулларга хос бўлган умумий белги шуки, уларда ўқитувчи ажратиб олган ўқув материал блокига олдиндан тайёргарлик кўришни назарда тутилади. Ўқитувчи бу блок учун асосий ўқув мақсадлари ва умумий иш режасини тузган бўлиши лозим. Уларга хос яна бир муҳим жиҳат бу усулларда англлатувчи (имитация) моделлаштиришнинг у ёки бу шаклидан фойдаланиш бўлиб ҳисобланади. Бу усулларда қисқача тўхталиб ўтамиз:

1. **«Тафаккурни моделлаш».** Ўқитувчи барча талабалар учун режа асосида муайян бўлим бўйича ўқув материалнинг бошланиши, ўртаси ва охирига боғлиқ бўлган умумий кўрсатмаларни тайёрлайди. Сўнгра, у талабаларнинг ўқув материалга оид фикрлаш жараёни йўналишларини ўз тасаввурида ёзма равишда ифодалайди(моделлайди), ёзувлар алоҳида карточкаларга ёзилади. Сўнгра карточкалар талабалар фикрлаш йўналиши турлари бўйича туркумлиниб, тартиб бўйича жойлаштирилади ва улар орасидаги боғлиқлик аниқланади. Бу усул ўқитувчига талабалар идроки ва тафаккурига асосланиш, ўқув материални уларнинг билиш қобилияти йўналишларига мос ҳолда тушунтириб ўқитишни индивидуаллаштириш имкониятини беради.

2. Ролларга бўлиб ижро этиладиган ўйинлар. Бу усулни бир фан, бир циклга кирувчи фанлар ёки бир синфда дарс берувчи турли фан ўқитувчилари амалга оширишлари мумкин. Ўқитувчиларнинг ўйинларда ўз ихтиёрлари билан қизиқиб иштирок этишлари бу усулнинг муҳим шарти бўлиб ҳисобланади. Иштирокчилар сони 4-6 кишидан иборат бўлиши етарли. Ўқитувчилар талабалар қиёфасига кириб, уларнинг идроки, реакцияси ва улар дарс давомида дучор бўладиган қийинчиликларни англатувчи ҳаракатларни бажарадилар. Ўйин натижалари асосида ўқитувчилар фаолияти ҳам моделланади.

3. Имитацион-ролларга бўлиб моделлаш. Бу усулда 4-6 кишидан иборат ўқитувчилар гуруҳи талабалар қиёфасига кирадилар ҳамда ўқитувчи улар билан аниқ ўқув мақсадлари ва мезоний йўналган тестлар бўйича машғулот ўтказишади. Талабаларнинг фикрлашдаги ҳаракат моделлари яратилади ва улар алоҳида карточкаларга ёзилади. Ўқитувчи қиёфасини бажарувчи ўйин иштирокчиларининг ўз хатти-ҳаракати, фикрлашининг бориши бўйича берган маълумотларни саралаб карточкаларга ёзиб боради. Шунингдек, карточкага ўз хатти-ҳаракатларини ҳам ёзиб боради.

Сўнгра ўқитувчи ва «талабалар» фаолиятининг умумий манзараси ва ҳар бир иштирокчи фикрлашининг бориш схемаси чизмакашлик варағига туширилиб, дарснинг ўзига хос схема-диаграммаси яратилади.

Бу усул альтернатив (турли вариантли) режаларни синаб кўришда, уларга тегишли тузатишлар киритишда қўлланилади ва бу билан ҳақиқий ўқув жараёнини ихчамлаштириб, унинг самарадорлигини оширишга эришилади.

4. Туташтирилувчи чизиклар усули. Бу усул талабаларни ўқув жараёнининг боришига нисбатан ўз муносабатларини тезкорлик билан билдиришларини таъминлайди. Ўқитувчи ўқув жараёнини бир неча (100 тагача) муҳим қисмларининг рўйхатини тузади. Масалан: а) ўқув мақсадлари; б) ўқув материаллари; в) топшириқлар; г) техник воситалар; д) талабалар қобилиятлари ва хатти-ҳаракати; е) талабаларни гуруҳларга ажратиш; ё) ўқитувчи ва талабаларнинг ўзаро мулоқоти; ж) ўқитувчи хатти-ҳаракати ва сўнгра ўқитиш самарадорлигини бир неча кўрсаткичлари ёзилади (масалан: ўзлаштириш, кўргазмали баён қилиш, тушунарли бўлиши, талабаларда умумий қониқиш ҳосил бўлиши, вақт сарфи ва ҳ.к.). Ўқитувчи варақларни талабаларга тарқатади. Бу варақлар уч қисмга бўлинган ҳолда: а) чап устунга ўқув жараёни қисмлари; б) ўртага ҳар бир ўқув қисмининг белгилари (масалан: «Топшириқ» - оғзаки, ёзма, ижодий, қайтариш, «Талабаларни гуруҳлаш» - фронтал иш, учта бригадага бўлиш, беш-олти кичик гуруҳларга ажратиш), в) ўнг устунга эса, самарадорлик кўрсаткичлари рўйхати ёзилади. Ҳар бир талаба ўз мулоҳазаси бўйича бу уч устунчада ёзилганларни чизиклар билан туташтиради ва варақни дарҳол ўқитувчига топширади. Ўқитувчи варақларни таҳлил қилиб, қўллаётган усул ва услубларнинг тўғри ёки нотўғрилигини, фаолияти самарадорлигини ҳар бир талабада акс этиши тўғрисида тезкор маълумотга эга бўлади.

Япон педагоглари томонидан яратилган бу усуллар ўқув мақсадларини аниқлаштириш ва ўқитиш босқичларини режалашни талаба тафаккури, фантазияси ва ижодий ёндошуви билан уйғунлаштириб олиб боришга имкон беради.

Ўқитувчи машғулотларни педагогик технология бўйича лойиҳалар экан, у қуйидагиларга амал қилиши зарур:

- машғулотнинг ташкилий (бошланғич қисмида) талабаларда ушбу мавзунини ўрганишга ички эҳтиёж (иштиёқ) уйғотади;
- ҳар бир машғулот ўқув мақсадлари (кутилаётган натижалар)ни талабаларга эълон қилади ва зарур бўлса, улар иштирокида муҳокама қилиб, ўзгартиришлар киритади;
- машғулотларда 15-20 дақиқали мини маърузалар (маъруза машғулотлари)ни талабаларнинг мустақил ўқиши, кўргазмаларни намойиш қилиш, асосий қоидаларни конспектлаштириш, 5-10 дақиқали ёзма иш ва ҳ.к. ўқув фаолиятини ташкил этиш шакллари билан алмаштириб туради;
- маъруза ва амалий машғулотларда ўқиш ва ёзиш орқали танқидий фикрни ривожлантириш ҳамда «инсерт», «синквейн», «кластерли таҳлил» каби усуллардан оқилона фойдаланади;
- машғулотларда ўқитишнинг интерактив услублари, жумладан, машғулотларнинг бир қисмини кичик гуруҳларда ўтказиш ва муҳокама қилиш, «мия ҳужуми», «талабалар бир-бирини ўргатадилар» ва талабалар билиш фаолиятини фаоллаштирувчи бошқа услублардан самарали фойдаланади.

Шунингдек, педагогик технология бўйича фаолият кўрсатаётган ўқитувчи ҳар бир машғулот учун технологик карта тузиши зарур. Технологик карта – машғулот давомида ўқитувчи ва талабаларнинг ҳамкорликдаги фаолиятининг кетма-кетлиги ҳамда қўлланиладиган воситаларнинг намойиш қилиш схемаси бўлиб ҳисобланади. Технологик картага – маърузалар матни, маълумотномалар, дидактик ва ахборот узатувчи материаллар илова қилинади. Ҳар бир машғулот технологик картасининг намунавий таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин: мавзу ва унга ажратилган соат; ўқитувчи мақсадлари ва талабалар вазифалари (кутилаётган натижалар); талабаларнинг ҳар бир вазифасига оид тест ёки бошқа шаклдаги назорат топшириқлари; мавзунинг мазмунан (энг муҳим саволлар); таянч тушунчалар; ўқитувчининг талаба ўқув фаолиятини бошқаришининг асосий онлари. Шунингдек, унда талабалар билиш фаолиятини бошқаришнинг услуби ва шакли, ўқитишнинг график ва техник воситалари, таҳлил усуллари кўрсатилади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ўқитишга технологик ёндашиш ўқитувчи учун бир қанча машаққатлар, янги кутилмаган вазиятлар ва талабларни вужудга келтиради. Гап фақат ўқитишнинг янги техник воситаларини ишлаштириш, янги ахборот каналларидан фойдаланиш (катталикларнинг компьютерлашган банки, ахборот тармоқлари, видеотехника) тўғрисида бораётгани йўқ. Унинг моҳияти шундаки, ўқитувчи мустақил равишда ўқув мақсадларини тузиши ва уларни мумкин бўлган чегарасигача аниқлаштириши, сўнгра уларни амалга оширишдан иборат. Ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлган омиллардан яна бири педагогик технологияда у ўз имконияти чегарасида етарли даражада амалий, шу билан бирга ихчам ва вариатив сценарий-режалар яратиш лозимлигидир. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, аниқлаштирилган ўқув мақсадларини тузиш, айниқса улар асосида тест топшириқлари фондидан яратиш бир ўқитувчи ундайдиган иш эмас. Бу эса ўз навбатида ўқитувчилар ва услубчиларни ҳам-

корликда ишлашларини ҳамда уларни ягона педагогик талаб асосида аниқ мақсад йўлида фаолият кўрсатишларини тақозо қилади. Шунингдек, ўқитувчининг билимларни баҳолашга ва бу билан боғлиқ ҳолда ўқув жараёнининг ҳар бир қисмига баҳо беришга бўлган муносабатини ҳам ўзгартириши муҳимдир.

Хулоса қилиб айтганда, педагогик технология ютуқларидан фойдаланувчи ўқитувчи, ўзи кўникиб қолган анчагина одатдаги иш усулларидан воз кечиши, шу билан бирга, педагогик технология имкониятларини чуқур ўзлаштириб, ундан ўқув жараёнида самарали фойдаланиш йўлларини топиш бўйича ижодий изланиб бориши зарур.

Мустақил таълим учун топшириқлар

1. Назорат тестларини ечиб, белгиланган ўқув мақсадларга эришганлик даражангизни аниқланг. Юқорироқ балл олишга интилангиз, ушбу мавзу матнига муружаат қилинг.

2. Мутахассислик бўйича касб-ҳунар коллежи ўқув режасидаги махсус (умумтехник) фан бўйича 2 соатли дарсни «Ролларга бўлиб ўйналадиган ўйинлар услуби»дан фойдаланиб лойиҳаланг.

3. Педагогик технологиядаги «Дидактик конструкциялаш»ни ўқитишни ташкил этишнинг мавжуд шакллари билан таққослаб, унинг ижобий томонларини ажратиб кўрсатинг.

Назорат учун тест топшириқлар

- I. Индивидуал - ёзма-кўрсатмали ўқитиш усулида:
  - A. Ўқув материални жуда кўп аниқлаштирилган ўқув мақсадлари белгиланади.
  - B. Ўқув мақсадлари фан бўлимларида ўзлаштириш даражалари бўйича қатъий кетма-кетликда жойлаштирилади.
  - B. Ўрганиладиган материал ва ўқув фаолиятининг турлари танланмайди, улар ўқув дастурида баён этилади.
  - Г. Якка тартибда ўқитиш устиворлик қилади.
  - Д. Ҳамма жавоб тўғри.
- II. Индивидуал - ёзма-кўрсатмали ўқитиш усулида ўзлаштириш чегараси ___ фоиз деб белгиланади.
- III. Индивидуал - ёзма-кўрсатмали ўқитиш усулининг амалга ошириш кетма-кетлигини кўрсатинг.
  - A. Талабалар ўқув йилининг бошида дастурга оид бошланғич тест топширадилар.
  - B. Дастлабки блок бўйича тест топширилади.
  - B. Ўқитувчи ҳар бир талаба учун ёзма шаклда кўрсатма тузади.
  - Г. Талаба ўқув материални ўзлаштира бошлайди.
  - Д. Талаба ўзлаштириб бўлган блок бўйича тест синовидан ўтади.
  - E. Зарур бўлса, ўзлаштирилмаган блоклар такроран ўқитилади.
- IV. Индивидуал - ёзма-кўрсатмали ўқитиш услуби ўзининг юқори даражада а) _____ ва б) _____ эканлиги билан аҳамиятлидир.
- V. Ўқитишнинг индивидуал - бригада усулида талабалар а) ___ кишидан иборат, б) _____ бўлиниб ишлайдилар.

VI. Индивидуал-бригада усулида ўқув материални ўзлаштириш кетма-кетлигини аниқланг.

- А. Ўқитувчи тузган кўрсатма билан талабаларни таништириш.
- Б. Бир неча ишчи режалар ишлаб чиқиш.
- В. Ўзлаштириш даражасини мустақил тарзда текшириб кўриш.
- Г. Якуний тест синовини ўтказиш.

VII. Индивидуал бригада усули куйидаги ҳолатларда қўлланилади.

- А. Гуруҳ бўйича ўзлаштириш ниҳоятда паст бўлганда.
- Б. Гуруҳ бўйича ўзлаштириш ўртача бўлганда.
- В. Гуруҳ бўйича ўзлаштириш ёйилмаси жуда катта бўлганда.
- Г. Гуруҳ бўйича ўзлаштириш юқори бўлганда.

Жавоблар: 1-А,Б; 2-А,В, 3-В,Г; 4-Б,Г; 5-А,Г

VIII. Индивидуал бригада усули талабаларда...

- А. Ҳамкорликда ишлаш малакасини шакллантиради.
- Б. Ўзаро ёрдам ҳиссини вужудга келтиради.
- В. Ўзаро назорат ҳиссини таркиб топади.
- Г. Шахслараро муносабатга мойилликни шакллантиради.
- Д. Ҳамма жавоб тўғри.

IX. «Тафаккурни моделлаш»да ўқитувчи талабаларнинг фикрлаш йўналишларини аввало _____ ва ўқув материалнинг тушунтиришда унга асосланади.

X. Ролларга бўлиб ижро этиладиган ўйинларда унинг иштирокчилари (ўқитувчилар) а) _____ қиёфасига кириб, ўқув материални ўзлаштиришда уларга хос бўлган б) _____, в) _____ ва г) _____ ни аниқлаш ҳаракатларни бажарадилар.

XI. Туташтирилувчи чизиқлар услуби дарс а) _____ ва уни эришиш учун қўлланилган дидактик конструкцияларнинг самарадорлигини б) _____ томонидан ҳолисона баҳолаш учун қўлланилади.

XII. Ўқув жараёнини педагогик технология асосида ташкил этиш ўқитувчи шахсига қандай талаблар қўяди?

- А. Инсонпарварлик ҳислатларини такомиллаштириш.
- Б. Ҳар бир дарснинг аниқлаштирилган ўқув мақсадларини белгилаш ва уларни тест топшириқларига айлантириш.
- В. Дарснинг стандартлашган лойиҳасини яратиш.
- Г. Ўзи кўникиб қолган айрим дарс ўтиш усулларидадан воз кечиш.
- Д. Компьютерда ишлашни билиш.
- Е. Ҳамма жавоб тўғри.

Тўғри жавоблар:

Топшириқлар	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-------------	---	----	-----	----	---	----	-----	------	----	---	----	-----

Жавоблар	Д	85	1-А, 2-Б, 3-В, 4-Г, 5-Д, 6-Е	а) аниқлиги; б) тугунарни.	а) 4-5; б) гуруҳларга	1-А, 2-Б, 3-В, 4-Г	2	Д	аввало ўзича тасаввур қилади.	а) талабалар; б) идрок	в) реакция;	г) қийинчиликлар	а) мақсади; б) талабалар	Е
----------	---	----	------------------------------	----------------------------	-----------------------	--------------------	---	---	-------------------------------	------------------------	-------------	------------------	--------------------------	---

Фойдаланилган адабиётлар

а) асосий адабиётлар

1. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе. М.: “Знание”. 1989. – 80с.
2. Тализина Н. Ф., Габай Т. В. Пути и возможности автоматизации учебного процесса. М.: “Знание”, 1987. – 64с.
3. Фарберман Б. Л. Прогрессивные педагогические технологии. Т. ИПВССШ. 1999 – 84с.

б) қўшимча адабиётлар

4. Сайидахмедов Н. Ўқитувчи фаолиятининг технологияланувчанлиги. // Халқ таълими. 1999. № 5, 80-83б.

Хулоса

Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва «Таълим тўғрисида»ги Қонунда ўқув жараёнига илғор педагогик технологияларни жорий этиш мамлакатимиз таълим тизимини ислоҳ қилишнинг асосий кўрсаткичларидан бири сифатида эътироф этилиши бежиз эмас. Чунки педагогик технология таълим жараёнини инқироздан холи этиш, уни бозор иқтисоди шароитига мос ҳолда такомиллаштириш ва Давлат таълим стандарти талабларига мувофиқ кадрлар тайёрлашнинг муҳим омилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов таъкидлаганларидек, «Энг янги замонавий ўқув воситалари билан таъминланган коллежларда эскидан қолган ўқитиш услубларининг давом этишига мутлақо йўл қўйиб бўлмайди».Зеро, педагогик технологиядан фойдаланаётган кўпгина ривожланган мамлакатлар ўқув жараёнини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтаришга эришаётганликлари ҳаётда ўз тасдиғини топмоқда. Ушбу қўлланмада баён этилган маълумотлар эса бу педагогик технологиянинг дидактик салоҳияти тўғрисида фикр юритишга асос бўлади. Айниқса, ташҳисланувчан ўқув мақсадларини белгилаш, жорий ва якуний мезоний баҳолаш, репродуктив ўқитишни алгоритм бўйича олиб бориш, талабаларни мустақил билим олишга ундаш, ўқув жараёнини доимо ривожланиб боровчи динамик тизим сифатида лойиҳалаш каби ташкилий-услубий ишларни амалга оширишда педагогик технология катта имкониятларга эга.

Педагогик технологияни жорий этиш тажрибасини ўрганиш ва унга ижодий ёндашиш, ўқув жараёнини инсонпарварлаштириш, бунда талабани сушт объектдан фаол субъектга айлантириш, билиш фаолиятининг аниқ мақсадларга йўналганлигини ҳамда ўқув жараёнини ишлаб чиқариш жараёни каби такрорланувчанлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шунингдек, педагогларда турли шаклдаги тест топшириқлари тузиш, уларни синаш малакалари шаклланади ва такомиллашади.

Педагогик технология доирасида яратилган турли хил дидактик конструкцияларга мурожаат қилиш эса ўқув жараёнини ташкил қилишга оқилона ва ижодий ёндашишга, бунда ўқитувчи ўз эркинлигига эга бўлиши, дарсда қўлланилган турли шакл, услуб ва воситалар самарадорлигини ўзи баҳолашига имконият яратади. Шунини таъкидлаш лозимки, педагогик технология тамойиллари ва қоидаларига амал қилиш, ўқув жараёни мазмунини талаба шахсига, унинг қизиқишлари, интилишлари, ёш даврлари хусусиятларига ва индивидуал ўзлаштириш суръатларига мувофиқ ҳолда олиб борилишини таъминлайди.

Мундарижа

К и р и ш.....	3
I БЎЛИМ. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	5
Ўқитиш жараёнига технологик ёндашишнинг моҳияти ва аҳамияти.....	5
Ўзбекистон Республикаси таълим тизимини жаҳон стандартлари талабларига мувофиқлаштириш вазифалари.....	5
Ўқитишга технологик ёндашувнинг вужудга келиши ва ривожланиши	7
Ўқитиш жараёнига технологик ёндашиш (педагогик технология) нинг ўзига хос хусусиятлари	10
2. Педагогик мақсадларни белгилаш технологияси.....	16
Ўқув мақсадларини белгилашнинг одатдаги усуллари	16
Педагогик мақсадлар таксономияси.....	19
Б. Блум таксономияси.....	24
3. Эталон-мақсадларни шакллантириш ва уларни тест-топшириқларга айлантириш	32
Ўқув мақсадларини ташқаридан кузатиладиган ҳаракатлар билан ифодалаш.....	32
Эталон - мақсадларни яратиш, қўллаш ва уларни тест топшириқларига айлантириш.	35
II БЎЛИМ. ТЕСТШУНОСЛИК АСОСЛАРИ.....	44
1. Тест шакллари ва улардан фойдаланиш.....	44
Тестнинг ривожланиш тарихи ва унинг ижобий томонлари.....	44
Тест турлари ва тест топшириқлари шакллари.....	48
2. Тест топшириқларини тузиш услуби.....	55
Тест топшиқларига қўйиладиган дидактик талаблар.....	55
Тест режасини ишлаб чиқиш	58
Тест тузишдаги энг характерли хатоларнинг таҳлили.....	60
III БЎЛИМ. ТЎЛА ЎЗЛАШТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ.....	66
1. Педагогик технологиянинг тамойиллари ва қоидалари.....	66
Такрорланувчан ўқитиш цикли.....	66
Педагогик технология тамойиллари.....	69
Педагогик технологиянинг қоидалари	71
Ижодий изланувчанлик даражасига оид педагогик технология	72
2. Тўла ўзлаштириш технологияси.....	77
Тўла ўзлаштиришга эришиш гоёсининг вужудга келиши ва ривожланиши	77
Тўла ўзлаштириш технологиясининг ютуқ ва камчиликлари	82
3. Тўла ўзлаштириш технологиясини амалга ошириш усуллари.....	86
Ўқитишнинг индивидуал ёзма - кўрсатмали ва индивидуал-бригада усуллари	86
Машгулотларни дидактик конструкциялаш усуллари	89
ХУЛОСА.....	95

Муаллиф ҳақида

Ишматов Қосимжон 1946 йил 16 апрелда туғилган, 1967 йилда Наманган Давлат педагогика институти (ҳозирги Нам ДУ) нинг физика-техника бўлимини тугатган, 1968-1988 йилларда касб-ҳунар таълими тизимида ўқитувчи, директор ўринбосари, вилоят бошқармасининг етакчи инспектори ва вилоят ўқув-услубий идорасининг директори лавозимларида ишлаган. 1988 йилда мутахассис сифатида институтга ўтказилган. Институтдаги иш фойлияти даврида катта ўқитувчи, факультет деканининг ўринбосари ва декани, ўқув ва ўқув-услубий бўлимларининг бошлиғи лавозимларида ишлади, 2002 йилдан эса Педагогик инновациялар марказини бошқариб келмоқда.

Ишматов Қ.1999 йилда «Касб таълими услубий таъминотини такомиллаштиришнинг ташкилий-педагогик шартлари» мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган. У жамми 60 дан зиёд тезис, илмий мақола ва ўқув-услубий ишланмалар муаллифи. Илғор педагогик технологиялар фанидан ёзган марузалар матнини икки марта (2000, 2001) чоп эттирди ва улар «Маърифат» газетасида энг яхши марузалар матни рўйхатида эълон қилинган. Бу фандан талабалар билимини баҳолаш учун Дидактик материалларни ҳам чоп эттирган. Маъруза матнлари асосида ёзилган «Педагогик технология» ўқув қўлланмаси Вазирликнинг Мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан чоп этишга тавсия этилган.

Ишматов Қ. Халқаро (Тошкент-2000), бир неча республика ва минтақавий анжуманларда ўз маърузалари билан иштирок этган. Халқаро RWCT ва IBC-GTZ (Ўзбекистон-Германия) ҳамда Ўз РОМТВ «Илғор педагогик технологиялар ва ўқитишнинг интерактив услублари» лойиҳаларининг тренери сифатида институтнинг 100 дан ортиқ профессор-ўқитувчилари учун «Инновацион ўқитиш технологиялари» махсус курсини ташкил этди. Ҳозирда бундай курсларнинг бошқа олий ўқув юртлари ва касб-ҳунар коллежлари педагоглари учун ташкил этиш режалаштирилган.

Ишматов Қ. «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими аълочиси», «Ўзбекистон Республикаси ҳунар-техника таълими аълочиси» кўкрак нишонлари ва Вазирликнинг бир неча Фахрий ёрликлари билан мукофотланган, Республика ўқитувчиларининг VII съезидга (1987) делегат бўлиб сайланган

Қ. Ишматов

Педагогик технология

Ўқув қўлланма

Муҳаррир

Ўринбой Мўминов

Компьютер операторлари

**Дилмурод Акрамов
Мавлудахон Ашуралиева**

Компьютер безакчиси

Илҳомжон Жумабоев

© **Наманган муҳандислик-педагогика институти
кичик босмахонада чоп этилди. 2004 й. ___ апрел
Буюртма № _____**